B 118/५

बौ. ११८

नैषधीयप्रकाशः सप्तमः सर्गः

S.U.B:- Nishadhiya Prakasha Tika.

Sapthamasargaa.

नैषधीयप्रकाश टीका

स॰ ७
नै॰पू॰टी॰ श्रीगणेशाय नमः ॥ इत्थमिंद्रदूतीनिराकरणेन भैम्याः स्वस्मिन्ननुरागं दृढं परीक्ष्य तुष्टेन नलेन भैमीमेवावर्णि
१ यद्विति वक्तुं सप्तमं सर्गमारभते ॥ अथेति ॥ अथेंद्रदूतीनिराकरणानंतरं यो मनोरथः प्रियाया भैम्या आश्ले
षणे प्राप्ति विषये शीलनादैवतेन तेन विशेषेण रूपादिपरिकल्पने विषये आदिशद्वेन आलिंगनादि
संभोगविषये पूर्वं पल्लवितः पल्लववयुक्तो यां तां भैमीं कथं प्राप्नोमि कथं वा तस्या विशिष्टभावादिकं जा
नामीति चिरमुदितः पूर्वमासीत् ॥ स मनोरथः भुवः पत्या राज्ञा नलेन राजपुत्र्या विलोकनेनैव पूर्णोदर
परिपूर्णा इव फलितइवाभ्यमानि सेमानितः ॥ प्राप्तिं विनैव दर्शनमात्रेण प्राप्त्यादिजन्यमानंदप्रापेति
भावः ॥ पल्लवितशब्देन मनोरथस्य वृक्षत्वं सूचितं ॥ अन्योप्यारोपितं पल्लवितं फलितं च दृष्ट्वाऽत्यंतं संतुष्यति ॥
आसादनं च शीलनादिचेति समासे एकवद्भावः अन्यथा शीलनशब्दस्य पूर्वनिपातापात्त ॥ १ ॥ प्रतीति ॥
तस्य नृपस्य दृशौ नेत्रे प्रथमं प्रतिप्रतीकं प्रत्यवयवं प्रियायां भैम्यां ममज्जतुर्निमग्ने ॥ अथ पश्चात् अंतः
अंतःकरणे आंतरोवायापात्यवयवदर्शनजनितआनंदस्तद्रूपासुधाऽमृतं तस्य समुद्रे ममज्जतुः ॥ तं राम
तः पश्चात्प्र[illegible]मोदाश्रुपरंपरायां आनंदजनितबाष्पप्रवाहे ममज्जतुः ॥ अनयारीत्या सर्वेषामप्यवयवा १

नामसिसों दर्यस्य चितं। प्रत्यवयवसौंदर्यदर्शनादानंदस्तस्माद्वाष्पपरंपरा जाता तया नलनयनाम्भं कि
म पितृदानदृष्टमित्यर्थः॥ समुद्रजलप्रवाहेन निमज्जनमुचितं॥ १॥ नेत्रप्रमोदमुक्त्वा मनःप्रमोदमाह। ब्रह्मे
ति। असौ नलः अस्या भैम्या रोमकूपौघव्ययएवाग्रप्रथमे त्रिरीत्तितेसृतिनविद्यते द्वयं यस्य तदद्वयं ब्रह्मवत्तद
द्वयं ब्रह्माद्वयं तस्य ब्रह्मैकस्येत्यर्थः॥ तस्य प्रमोदनं सम्बभवत् अनुबभूव अत्र ध्यानं तत्र इच्छामनेन प्रका
२॥ तस्या भैम्या अशेषासकलायादृष्टिर्दर्शनं तस्यां सत्यां अशेषभैमीदर्शने सतीत्यर्थः। यद्वा दृशी अ विती त्व
त्तितथाद्वैतं द्वयोर्भावो द्विता द्वितैव द्वैतं तत्रैव विद्यते यस्यास्सा वाद्वैतः स्मरश्चासावद्वैतश्च स्मरस्याद्वैतत्वा। हित्वा त
स्य मुदं हर्षं अन्वभवत्। मदनैकजनितमानंद मनुबभूवेत्यर्थः। यस्या निष्कृष्टरोमायस्यैव निरीक्षणे ब्रह्माद्वैतानंदे
भवति तस्यां रमणीयसकलावयवदर्शने ब्रह्माद्वैतानंदादधिको मदनाद्वैतानंद एव भवितुं समुचित इत्यर्थः। सर्वा
वयवदर्शनमदनानंदे मज्जति इति भावः। तेषां रोम्णाम् अशेषदृष्ट्या तस्यामिति वा। द्वैतं प्रहाद्विश्वा स्वार्थे ष्यञ्॥ ३॥ अविल
मिति। नलस्य दृशा तस्या मुखं देशालोके। विलोकनं तदेव लक्षणं नपीमरुपरसेनामृतरसेन विलोकनलक्षणेण यद
तं तस्मिन्नावसेन तद्दिप्सित्यिरया प्रीत्याक्त्वा पृथु महती वेला इत्यसमयरूपा अतिक्रम्यान लस्य रागं चुनिष्ठ।

स॰७

नै॰टी॰
२

अनुरागसमुद्रे किंचिद्वृद्धिंगते सति तुंगा बृहच्चैवं कुचौ आश्रयतः स्म। इत्यसमयमविचार्यमुखचंद्रावलोकनवि
वृद्धेनानुरागेण हठात्तुंगे कुचौ नलो वलोकयतिस्मेति भावः। चंद्रस्य प्रकाशलक्षणेनामृतरसेन महती मर्या
दामतिक्रम्य समुद्रे वृद्धिंगते सत्याघवनभयादन्यापि तुंगं स्थानमाश्रयति। दृष्टिरिति क्वचित्पाठः। ४। मग्नेति।
अस्य नलस्य दृष्टिः कृशीयः अतिशयेन कृशं तस्याः भैम्याः मध्यं चिरेण चिरकालेनामुं चता त्यजता मध्ये विलंबेन त
त्याजेत्यर्थः। अत्राप्युत्प्रेक्षते स्खलनात्पतनात् भिया भये नु किं अति कृशमेतच्छीघ्रं चेत्त्यक्ष्यामि तर्हि पतिष्यामी
ति बुद्ध्या किं विलंबेनात्यजत। किंभूता दृष्टिः तन्मुखेंदोः सुधायां मग्ना। किं मुखेंदावेव विलंबिता। तथाऽनंतरं मृणा
लसूत्रेणापि दुर्लभावकाशे तत्कुचयोरंतर्मध्ये लग्ना संबाधा सती निर्गंतुमशक्ता स्थिता विलंबिता। इदं यदंग
विलोकितं तत्तदंगं सुंदरतरत्वात्परित्यक्तुं नशक्ता। किंतु पुनः पुनस्तदेवावलोकयतिस्मेति भावः। कृशीयसकाश
स्खलनं कृशीयः स्खलनं इति वा। ५। प्रियेति। नलहृत् एवंभूता सती। वक्षोजतामतिशयेन गुरुस्तुंभे किंभूता प्रिया
यास्तस्याः अंकस्य प्रत्यग्रपांथा नित्यपथिकी। अतएव लोचनचला। प्रवसस्थहासती निवृत्य निवृत्य व्याघुट्य उत्प्रे
क्षते किंभूते तवतपाः कुचयोः मृगनाभिलेपः कस्तूरिकालेपः तत्स्वरूपं तमः अंधकारस्तेन छत्वा समासादितः
प्राप्तः दिग्भ्रमो दिङ्मोहो यया। एवंभूते वा अन्यापि पांथस्तमसा प्राप्तदिङ्मोहो भ्रमन् निवृत्य पूर्वमवस्थानं प्रा २

लार

प्रीति। सर्वावयवविलोकनतत्परा। पिकचावेवा। वलोकयतिस्म कुचौ तस्य कुचं न शशाकेति भावः।। लोलच्छलसत्त्वलक्षो
ऽत्यमरः। नितंबं पंथाने गच्छति पांथः पथोण नित्यमिति णः। ततश्चांथ। वभ्रांतमां किमे क्लिउ व्ययेत्यादिना सः।। ६।। वि
भ्रम्यति। तस्याः चारुणि सुंदरे नितंबवत्रपचक्रे विभ्रम्य परिभ्रम्य स्वलंती स्वलुपतंती चत्तस्य दकुनलस्य दृष्टिः
तद्रूपलक्षणोरं भास्तंभौ कदलीस्पताकरेणारभिनाह त्वा गाढं निविडमुपाश्लिष्यालिंग्य विरात्तरविरकालं स्थि
रा निश्चला आसवभ्रवा। अन्यापि वक्रभ्रमणं प्राप्यपतंती सती हस्तेन स्तंभं गाढमालिंग्य चिरं स्थिरा भवति। नि
तंबं विलोकयादरेणात् दूरूपश्यतीस्मेति भावः।। ७।। वासइति। सा नलदृक् इती वकारणात्तस्य दयौ भैम्याश्चरा
यो पपात पश्रणमूं चकार। इति किं हे भैमि वासः वसनं उत्तमपदद्कूल विशेषः परंके वलं नेत्रं अप्यच नेत्रशब्दवा
च्यं अहं नेत्रेन किंमु अपि तु अहमपि नेत्रं नेत्रशब्दवाच्यं यस्मादवामि तत्तस्मादुभयोरपि नेत्रशब्दवाच्यत्वलक्ष
णात्कारणात् हे भैमि त्वं नेत्रेण वसनेन च मयापि त्रयोऽपि न उरोवक्षः नितंबः जघनपश्चाद्भागः ऊरू चएते स
द्यो समाहारः उरोनितंबोरु आलिंगयचेएया पाचदर्शय स्वप्रसारं वक्रुरु तदालिंगनार्थं च ममोपरिप्रसन्ना
भवति। अन्यापि स्वसमानस्य कस्य चिद्वाजादेस्सकाशादुत्तमपरप्राप्तिं दृष्वास्वस्यापि तद्धाभाय वरा
त्रश्चरणायोः पतति। मह्यमप्येतद्देयमिति प्रार्थयते च। उरोनितंबोरुविलोकयन्नश्चरणावपि विलोकयति

नै॰प्र॰टी॰ यतिस्मतिभावः। आरोपगत्वादेकवद्भावेन पुंसकत्वं वा॥८॥ दृशाविति। अथ स महीमहेंद्रो नलः प्रेमा
३ द्रो भैमीविलोकनेन नंदः सौंदर्यदर्शनाद्भुतमाश्चर्यवता न्यासि न्यस्तं न पूर्वानमनसाइदेवस्य मार्गं जगाद
१ चिंतयत्तमनसैव तामवर्णयदित्यर्थः। किं कृत्वा प्रेयसीं भैमीं तस्याः अलिकुलं सखीसमूहं च दृशौ नयनयोः य
था कामममभिलाषमनतिक्रम्य नयनाभ्यामेवाहत्य पायनीकृत्य॥९॥ तदेवाह॥ परइति। यद्विज्ञगद्भिर्माणशील
स्य विधातुर्ब्रह्मणः परं अधिकारम अमथा वा विधेयतम मम मनोरथा वा भिधेयं तो। तदापि तस्यापि तदनिर्वचनीयमे
तद्दृश्यमानमेतस्याः वाप्रतिप्रतीकं प्रत्यवयवं अतिसुंदरत्वादद्भुतं आश्चर्यकारि रूपं लावण्यं तत्तस्य शिल्पं निर्माणं
घटितं न वा घटेत। ब्रह्मणाप्येतस्य प्रत्यवयवं सौंदर्यं कर्तुं न शक्यतइत्यर्थः। ईदृक्सौंदर्यं कदापि कुत्रापि न दृष्ट
मिति भावः॥१०॥ तरंगिणीति। घनेन निविडेन यौवनेन यस्याः भैमीलक्ष्मणायां तरंगिण्यां लावण्यपूरोज्जनित
नितः तथा उद्वृत्तेनायस्यास्तस्या भाव उद्वृत्तकुचलमञ्जनि सियशृंगारलक्षणस्य रसस्य तत घनेन निउद्दकस्त
द्धती अथ च नदी एवं भूता भीमनाम्नी भूमिभृतो भूमिपतेः सकाशात् प्रसूता उत्पन्ना इति जनामिवाक्यार्थः क
मी। प्रथमं सहजसौंदर्यशृंगाररूपा जाता अनंतरं निविडयौवनेन सौंदर्याधिक्यजननात् उद्वृत्तकुचत्वज राम
न नाद्यप्रवापेतस्या शृंगाररसस्याधिक्यात् शृंगाररसस्य मूर्त्तिमतीयं नदीति मन्ये इति भावः॥ अथ वर ३

सस्योदकस्य नदी पर्वतादुत्पद्येत। तस्यां उद्वेल्लनता शब्दायमानेन। तितरां गर्जती घनेन मेघेन पूर्वेन जलप्रवा
हो। जलोद्रेकोपि जन्यते। तथानिर्वचनीयप्रकाशया उद्वेल्लनतया हृत्वा घनेन निरंतरेणात्पकं परंदयो वनविशे
षणं वा। पूरो जलप्रवाहस्यादिति विश्वः। भूमिभृतः भुवः प्रभव इत्यपादानत्वं। प्रभृता अकर्मकात्कर्त्तरि क्तः। ११
अस्यामिति। अंगमंगं प्रति प्रत्यंगं प्रत्यवयवं वयः स्वस्य बलावरणप्रसंगः संबंधः तेन हृत्वा स्फुटो व्यक्तो लछो। भ
मा प्रादुर्ययया एवं भृता लावण्यसीमा सौंदर्यपरमकाष्ठा यद्यस्मात् दिमां नेमीमुपास्ते सेवते तस्मात्कारणा
त्। बाल्यापेक्षया नवो नूतनो स कामः तदेवा पूर्वी भ्यस्ता वपुर्व्यूहस्य शरीरसमूहस्य विधानं निर्माणं तत्र स्य विध
शास्त्रं का यव्यूहरचनाकौशलमस्यां भेम्यामेव किं द्योतयामास प्रकाशयामास। न त्वन्यस्यामित्यर्थः। किं
वितर्के। बाल्यापेक्षया तरुणिमन्यधिकोकं सौंदर्यं भवति। सकलावयवेषु साकल्पनसौंदर्यसीमा भेम्यामि
व धितेनान्यस्यामिति भावः। प्रत्यंगसंगमवयवसंधिं प्रतीति वा। अस्यामित्यनेन भेम्या वैदुष्यं स्यात्त
विद्याप्रकाशनं हि विद्वत्सामीप एव भवति समदनोऽस्या न वा मपूर्वा कायव्यूहनिर्माणविधा द्योत्तयामास
किं यस्मात् सौंदर्यस्य परमा काष्ठा स कामः प्रत्यंगे विद्यमानत्वेन प्रात्रे। भ्रमा वा कुल्यं येनेवं विधःसन्निमां भे
मीसेवते। प्रत्यवयवं साकल्येन मदनस्य विद्यमानत्वान्मदनेन स्त्रीयं वहन्नै रूपं चे प्रकटीकृतमित्यर्थः।

मुखावलोकेन तया दृशो मदनप्रादुर्भावो भवति तादृश एव नयनावलोकनेनेति तदीयैकावयवदर्शनेसकल
स्य साकल्येन मदनप्रादुर्भावो भवतीति भावः॥ लब्धभ्रमेत्याशेपत्तेमन इति निषेधार्थीव भावः॥१२॥ जंबालेति॥
इयं भैमी जंबूनद्याः जंबूफलरसजातनद्याः जंबालजालात् पंकसमूहात् किं नाकर्षि आकृष्टापि तु तत एवाकृ
ष्टा यतः यस्माद्धारिद्रनिभप्रभा हरिद्रारूपवस्त्र तुल्यकांतिः॥ जंबूनद्यां जंबालजालं नाम जंबूनदं तद्वान्यसु
वर्णापेक्षयात्युत्तमं ततः आकृष्टा तदेव हरिद्रातुल्यवर्णत्वं घटते नान्यथेत्यर्थः॥ हारिद्रं स्ववर्णं वा॥ अपि
शब्दोहेत्वंतरं समुच्चिनोति॥ यदपि आत्तास्यपो भैम्याः अंगदृग्मस्य हस्ताघवयुगलस्य संगविकूपरस्पर्शे संधि
लो॥ छनेंदं तुरतालक्षणयाविसं स्फुलतानिम्नोन्नतानो त्री यतेन तक्यते॥ यद्धि जंबालजाला द्राकृष्येत त
स्या ह्वावव प्रदेशे षुपंकस्य लग्नत्वाद्विसंस्फुलनतालक्ष्यते॥ भैम्यामपित था यत्तस्ततो पी यं जं॥ बूनदयं
कारारुष्टेत्यनुमीयते॥ अवयवसंधिस्स्ववर्क नूर्यरादि भैम्या लक्ष्यते स्ववर्णे गौरीवयमिति भावः॥ नू
र्यादेरलक्ष्यत्वेन सामुद्रिकलक्षणवत्त्वे स्वविते॥ यद्दित्युभयत्रापि संवध्यते॥ पूर्वार्द्धे हारिद्रपदेनयो
जना॥ उत्तरार्द्धयमप्रास्थितं॥ मध्यस्यपस्तनेयोश्चो गयुग्म संगाभावो ज्ञातव्यः॥ नोचेन्मध्यस्य परमाणुत्व राम
पत्वात्तनयोश्चउद्वे छ्वा जांबूनदजंबाल पूर्णत्वेनेतमुद्रिताः स्फुरित्यादि ज्ञातव्यं॥१३॥ सत्यैवेति॥ ४

यदंगैः स्वैरस्या अंगैर्मुखाद्यवयवैर्वर्ण्यगुणांतरेण रूपत्वादिना गुणेन चंद्रादिना समं साम्यसत्त्ववसदृशात्क विसम
यमुखादेः सदृशत्वेनोपमानत्वेनाभिमता चंद्रादेरशेषात्मकलाढ्यस्त्कनःसकाशात् गुणांतरेणैकेन विद्गुणांतरेण
न्येन गुणेन रुचा यद्यस्माडुच्चलघउल्लैऽज्ञोतं। ततस्तस्मात्सर्वोदस्या अंगैःरुचा सदृशस्य चंद्रादेर्वस्तुनस्तुलनापि
समीकरणमपि तैः सह साम्यं वास्या अंगानामोक विसमयेसर्वत्रोपमानस्याधिक्यमुपमेयस्य न्यूनत्वं प्रसिद्धं। तत्पावान्य
रमणीयमुखाद्यपेक्षया चंद्रादेराधिक्यादुपमानत्वं मुखादेश्च न्यूनत्वादुपमेयत्वं घटते। अस्यास्तु मुखाद्यवयवा अपि वृत्त
लत्वेन चंद्रेण समानं तथापि चंद्रापेक्षयाधिकामृतयुक्तत्वेनाधिकगौरत्वेन कलंकाभावेन च चंद्रादधिकं। नेत्रं अ
प्याकारेण नीलिम्ना चाप्यपि नीलोत्पलेन समाने तथापि नीलोत्पलदलस्य कयात्तविज्ञेपादिराहित्येन तस्याप्य
तन्माहित्येन नीलोत्पलरत्नोपेक्षयाधिके। एवमोष्ठादेरपि केनचिद्गुणेन साम्यसत्वेपि गुणांतरेणैवं भ्रूकाद्यपे
क्षयाधिकं द्रष्टव्यं। तथा च चंद्राद्यपेक्षयाधिक्येन तदीयवदनाद्यंगानामुपमानत्वं चंद्रादेश्चैतदीयवदनाद्य
पेक्षयान्यूनत्वेनोपमेयत्वमिति चंद्रो भैमीवदनसदृशो नीलोत्पलदलं च भैमीनयनसदृशमित्येवं सदृशास्व
दि २ चंद्रादेर्भैमीवदनाद्यैः समीकरणं साम्यं वाभवदपि भैमीवदनादेरुपमानत्वं चंद्रादेश्चोपमेयत्वं युक्तमेवत्या
शयः। अमीषामेतदीयानामंगानां तु पुनः वस्तु चंद्रादिलक्षणमुपमातृ उपमानं अपमानः धिक्कारएवों

स॰ ६

नै॰पू॰टी॰
५

ट्मीषामेव। हीनस्योपमानत्वाभावादधिकस्योपमेयत्वाभावादिति भावः। यतउव क्लेपततोहेतोः अस्याभैम्यास्त्व
लनादिस्याम्न्नामसाम्यं विनोक्तार्थो न सिद्ध्यतीति साम्यमप्युक्तं नाम। वस्तुतस्तु परमार्थस्तु अमीषामंगानामुपमा
नंतिरस्कारइति वा। उपमीयतेऽनेनेत्युपमानमुपमावेति करणे भावे क्तः। श्चोपसर्गइत्यङ्॥१४॥

[illegible]

ननु यत्रिमीणार्थेऽभ्यासः कृतः सा निर्मिता अथिमस्त्री सृष्टिः किमिति कृतेत्याशंक्याह। याइयं भवती वर्त्त
मानाभाविनी भविष्यंतीव पुरंध्रिसृष्टिः स्त्रीनिर्मितिः सा अस्यां भैम्यां तदुत्पन्नेतस्यां भवद्भाविपुरंध्रिसृष्टेः भैमीक
र्त्तृकोयोऽनयस्तस्मात्तात्तं यशः प्रदातुं न त्वन्यत्किमपि प्रयोजनमस्ति। तस्याभैम्यपेक्षयातिहीनत्वात्। मयापी स्त्री
निर्मातुं न शक्ता इतिसर्वो ज्ञापयितुं ब्रह्मणा भैमीजन्मानंतरमपि स्त्रीनिर्मितिः कृता। अकरणात्तु भैम्यनंतरं स्व
दन्यास्त्रियं धाता निरमास्यत तर्ह्येतद्रूपेक्षयाप्यस्या अतिरमणीया भविष्यदितिलोकस्य संभावना भवेत्तन्निवारणा
र्थं ब्रह्मणैवं कृतमित्यर्थः। भूतभविष्यद्वर्तमानेषु भैमीसदृशी कापिनास्तीतिभावः। एव लुङ्लृटौ च ज्ञायावा। पुरंध्री
ति आयोः संज्ञेति वा कुलेकाङ्गस्वः। कृत्स्नातएव वा भवद्भावीतिप्रागेवस्त्रीत्वविवक्षायाः कृदंतकृत्वा पुरंध्रिशब्देन यपः ५

कथंचित्कर्मधारयः अन्यथा भवंतीसंभवीतिस्यात्‌। उत्तमध्यविलंबितास्त्विति भाष्यकारप्रयोगस्य सामान्या ८२
पसंज्ञापकतया वा समीचीनीयं॥१५॥ भव्यानीति। भव्यानि शोभनानि चंद्रादीनि वस्तूनि एतस्या वेनाघं गात्‌ सकाशा
त्‌ यथा ऽश्येन श्वप्रकारेण याव यावत्‌ रहास्यानीरूपकर्षान्‌ अगुः प्रापुः। ते श्चंद्रादिभिस्तथा ऽश्ताव तत्‌ श्व अनर्निन्दत्तं
अपकर्षणा त्ताव पिकर्षं न्दत्तमित्यत आह। खलु यस्मादधिकस्यातुल्य एस्ये तद्वीयागस्योपमयासाम्येन उपमाता
कविःन्यूनेन्स्यापितेभ्यश्चंद्रादिभ्य एव प्रतिष्ठां माहात्म्यदातादास्यति। भैमीमुखसदृशश्चंद्रादिरिति वर्णपमान
स्तदुपमेयता प्रतिष्ठा प्राप्स्य अधिकानि भैम्यंगान्यस्माकमुपमानं न्दतानीति वयं धन्या इति उत्तमोस्माकं प्रति
ये।गीति आनंदेन न्दत्यंतीति भावः। भैमीमुखं किंवदिति पृष्टे चंद्रस्य न्यूनेवाप्यन्यस्योपमानस्याभावाच्चंद्रवदित्य
ववक्ता च्वस्यात्‌ एवं नयनादावपि द्रष्टव्यं। स्लाघ्ना ज्याहाभ्यो निः। अगुः इणो गा लुङीति गादेशः गतिस्थेति सिचो
लुक्‌। दातेति लुटि॥१६॥ नेति॥ दृष्टापीयं भैमी दृष्टुर्विमोहिकामदनविकारकारिणी अथ च मूर्छाकारिणी
ति कृत्वा स्वस्यात्मनो भियाः शेषैः सकलैरपि दोषैरियं नास्पर्शि न स्पृष्टेति मन्ये। हे शकाया दर्शनमात्रेणमूर्
छां जनयति दर्शनापेत्तयाति निकटेन स्पर्शेन किं करिष्यतीति भयेन दोषैर्न स्पृष्टेत्यहं मन्य इति भावः॥ अ
शेषैरिति शब्दादपि शब्दो ध्याहार्ययोग्यः। अन्यथा कियद्भिः स्पृष्टेति विरुद्धप्रतीतिप्रसंगात्‌। यस्मादियं दोषैर्न

स॰ ७
नै॰टी॰
६

स्पष्णा तत्तस्माद्धेतोषु भैमीव्यतिरिक्तस्थानेषु तैर्दोषैराकुलितो गुणौघः शीलसौन्दर्यादिः न विद्यते सपत्नाः शत्रु
र्यस्य तस्य भावः सापत्न्यं तेन सुखी सन्नस्यां भैम्यां वसति । अन्योपि सबाधं स्थानं त्यक्त्वा निर्बाधे स्थाने वसति ॥१७॥
श्रोणीति । प्रियांगे भैम्यवयवे वराटकस्य पद्मबीजकोशस्य कांतिः शोभा घृणयैव जुगुप्सयैवाश्रोणि त्रत्या
जियतेन तु स्तनिग्धत्वरहिता । न वारि दुर्लदुर्गं द्धेतोः असमध्यं जलदुर्गमाश्रितेति ग्रहीतुमशक्येति बुद्ध्या त्य
क्तेति न मंतव्यं किंतु रूक्षत्वात् । अथवा आराणि दलानि सेत्यस्य तद्दिकमलं तद्द्वत्तणं दुर्गोत्तत न्मध्यवर्ति
त्वाद्धेतोर्न वानेव । अथवा नकंरटकेरिति न जमुमयं त्रसंवध्य न वा प्रत्यया कोति रिति व्याख्येयं । अथवा कृपयैव
त्यक्ता । अधिकस्य विरोधत्यागे कारणं तराभावात् । कांचनकेतकस्यापि कांतिर्जुगुप्सयैव त्यक्ता यतो दली
भिर्भेता पूरिता । वोप्यर्थः । कंटकैः कृत्वा य दावरणं परिवेष्टनं तस्माद्धेतोर्नो । कृपया चेति व्याख्येयं । वराटकस्तुव
र्णो केतकी स्यामपि सकाशा द्दतिस्निग्धगौरवर्णं यमिति भावः ॥१८॥ प्रत्यंगमिति । अभिकेन भैम्याः कामुकेन मघो
नेद्रेण प्रत्यंगं प्रत्यवयवं दोषादेः सकाशाद्रक्षां कर्तुं भूषामणिमन्त्रि धारिनेपथ्यरत्नवेषधारि निजास्त्रं स्वायु
धं वज्रं च तथा तस्य वज्रस्य द्युतिस्तद्द्वक्षणं कामुके वास्यां भैम्यां विधयेनियोजितमिव नियुक्तमिवास्ति वोपर
स्परसमुच्चये । प्रत्यवयवमलंकारेषु हीरका विद्यंते तेषां द्युतिश्च सर्वत्र प्रकाशते । तत्र वज्रशब्दछलेन सह ६

तुकोत्प्रेक्षा॥ इंदुध्वनुपश्चवक्त्रघुतिरूपचंद्रप्रसिद्धा। अन्योपिस्त्रीमीदृग्वक्त्ररस्ति नतु किमपि निजेनियुक्तो। अस्या
मभीकेनेतिवा॥ १९॥ अधुनामानुषीवालकेशानारभ्यापादं वर्णानमारनंत॥ अस्या इति। सदृशश्चात्सपदेशमित्रंसहा
यश्चैकः केवलो विधुश्चंद्रो यस्य अस्या मुखस्यापरि शिरसि केवोघः केशसमूहः वासं वसतिमाप। तत्स्थाने युक्तो
कपमित्यत आह। येनकवोघेनपक्षस्याः पदेषु स्थिता स्तावंतोति वहचश्चंद्रकायस्यैवं विधौ कलापिनां मयूराणां
कलापः पिच्छभारः जितः पराजितः। उन्नमोपि मयूरपिच्छभारो येन जितस्तत्स्यामुत्तमवाछिरसि वसतिर्युक्तो वल
र्थः॥ २०॥ श्लोकद्वयेन केशानेव वर्णयति॥ अस्या इति। अस्याभैम्या अग्रेस्पिनवदूनलक्षणो नशीतरुचावंडेरा पुर
यतस्तिरश्च्य तिर्यक्वर्त्तमानं यदंधकारं तिरस्कृतमपसारितं पराजितं वत तदेवेदं स्फुटं प्रकटं स्फुरंतो विलसं
तःभंगिनानिम्नोन्नताः कचास्तंबांछलेनव्याजेन पश्चान्मुखस्य पश्चाद्भागे वद्भमस्ति। पुरस्तिरश्च्य यन्निमिरंस्थि
तेनन्नतोपसारितत्वात्पश्चाद्भागाद्पसारयेग वद्धस्या सामर्थ्याद्रागत्यसंधीभूयप धृतपराजयविदूपश्चाद्धा
कुर्वद्घ्यतइति अतिनीलो श्चाद्भागे स्थितिमकरोदित्यर्थः। विलसत्कौटिनियद्भ पुकेशसमूहो यनभवति किं
तु वेंद्रेणातिरस्कृतत्वाद्विलसत्पराजयविदूपश्चाद्धद्धमंधकारमेव। अन्योपि जातपराजयोधृतपराजयविदूः
पश्चाद्भाकुर्वद्घ्यतइति अतिनीलोऽतिकुटिलश्चभैमीकेशसंघइतिभावः। अंधकारोऽस्त्रियामित्यमरः। नंगइत्य

ति२

पि पाठः॥२१॥ अस्या इति। अस्याः कचानां केशानां केशानो शिखिनो मयूरस्य चक्कलापो संघपिच्छभारो वि-
मतेरहमुत्कृष्टेण हमिति विवादाद्धेतोर्मध्यस्थत्वेन विधिं ब्रह्माणमगातां जग्मतुः किं नु इति समुदाये वितर्के। ते-
न ब्रह्मणा विवदमानयोस्तयोर्मध्ये केशकलापोऽत्युत्कृष्ट इति ज्ञापयितुं तस्य पुष्पपूजा कृता मयूरकला-
पस्तु नितरां हीनोऽतितरामधिकेन केशकलापेन सह स्पर्द्धमानो नुवितकारित्वाज्जले हस्यते वेति। अ-
गातां इणो गा लुङीति गादेशः॥२२॥ भालं वर्णयति। केशेति। केशलक्षणदंधकारादथानंतरं अधोदेश-
दृश्यपारर्शनविषयोरमणीयश्च भालस्थललक्षणेन ललाटपदलक्षणेनार्द्धचंद्रेण यस्याः अथ च भालस्थले अर्द्ध-
चंद्राकारस्तिलकविशेषो यस्याः सेयं भैमी स्फुटं प्रकटं मन्मथस्य कामस्य लामीदूपेयमित्यर्थः। इत्थं प्रमाणमर्द्ध-
चंद्रमयामत्वयाधकारादनंतरं दृश्या अर्द्धचंद्रा भवति। अत एवैनां आसाद्य पुष्पास्त्र यं वरे जगतो जयाय मनो-
भुवा कामेन सिद्धिर्जगद्वशीकरणलक्षणा यदसाधि साधिता तत् सा ध्रुवमेव। अतिस्फुटदर्शनात्तेनया कृ-
त्वा मदनेन जगद्वशीकृतमित्यर्थः। इत्थमाप्रणम्या जगद्वशीकर्तुं गुटिकादिसिद्धिः साध्यते। अर्द्धचंद्राकारभा-
लस्थलेयमिति भावः॥ एवं नलललाटसौंदर्यं सुलक्षणलवसरविते॥२३॥ श्लोकत्रयेण भ्रुवौ वर्णयति। यो-
ध्यमिति। मदनस्य दाहसमये योध्यपुष्परूपधनुस्तस्यैव वा यं श्यामीभवेतः श्यामायमानाः केशराण्येव शोभा

यस्यैवंविधंस्वरूपेणादग्धमपिश्यामीभवत्केसरशोभमासीत्। किं। मदनदाहानंतरं ईशो महादेवः श्यामी
भूतं धनुराकारं तत्केसरमपि क्रुधा कोपेन द्विधा व्यधात् अर्द्धकारमध्येन भंजकि। द्विधाभूते तेन येन कृत्वा विधिः श्र
ह्मा नेमीप्रभुवैवाव्यधत्तवकारा। अन्यथा तत्स्मादृश्यं प्रभुवार्नैघटत इत्यर्थः॥ असंलग्ने धनुराकारे श्यामे च नेमि
प्रभुवाविति भावः। अन्योपि वैरिणं हत्वा क्रोधेन तदायुधमपि भनक्ति॥२४॥ भ्रम्यामिति। स्त्रियाया भूम्यां हत्वा
भवतोत्पद्यमानेन नभस्तलं गच्छतामनोभस्वापेन घनोदृढः सारो मज्जा यस्य तद्भावोतिदृढत्वं च आप प्राप॥
यदेव च बलं तदेव दृढत्वमिति चकारार्थः। पुष्पत्वदशायां निःसारस्यापि धनुषो नेमीप्रभुभवनदशायां
ससारत्वं जातमित्यर्थः। कथं ससारत्वमित्यत आह यस्मान्निःश्वासीयामसौ अप्रदृश्यो अदाहावस्थामपि दृश्य
प्रतिदग्धस्य नेमीप्रभुभवनसमये ऽनेन धनुषो ऽधिकवीर्यता ऽतिशयितपराक्रमत्वमार्जित्य र्जिता। अ
दग्धं पुष्पस्वरूपचापापेक्षया दग्धस्य श्यामीभवत्केसरशोभस्य नेमीप्रभुभवतस्तस्यैव चापस्य जगदृशीक
रणेधिकसामर्थ्यं दृष्टिनादेवमनुमीयत इति भावः॥ घनत्वं दृढत्वं सारत्वं श्रेष्ठत्वं च प्राप इति वा। अथ च
घनसारस्य भावः कर्पूरत्वं च। यतः कर्पूरोपि निजाम दाहावस्थामपक्वावस्थामपेक्ष्य दाहावस्थायामधिक
वीर्यतामतिशयितं सौगंध्यशीतलत्वं च वा जयति। अपक कर्पूरः मस्त्रियां॥ घनसार इत्यमरः॥२५॥ स्मारमिति॥

स-७

नेमी-टी-
८

यत्स्मारं मदनसंबंधि धनुस्तदेकं। अस्या आस्येन भ्रूतेन। वदनत्वं गते न विधुनाखंडेण उक्तितात्पक्रायावल
ल्लमलेखाकलंकलेखा भेम्यामुखस्य निष्कलंकत्वात्तन्मुखी भवने। खित्याय खंडेणात्पक्रायाल ल्लमलेखति
यावत्। त्पक्तं तन्मदनचापखंडलल्लमलेखालक्षणं युग्मद्वयं कर्त्तव्यं दुवौ भेमी भ्रुवौ भेमीरूपं जन्मत्र
प भेमी भ्रूस्वरूपेणात द्वयं परिणतमित्यर्थः। किंभूतं जन्म लीलया विलासेन चलत्वं चलत्वं यत्र तद्वि
ता वालभावा केशास त्तायस्मिन्। लीलत्वलचे। नविलासेन चपलत्वेन चेष्टया च उचिततत्तद्भययोग्यो वा
लभावः केशस त्तायस्मिन् जन्मनि तत्तेन युग्मनलद्वमित्यर्थः इति वा। जन्मप्राप्ता क्रीडा चंचलत्वाविता
वालभावः शेशवं भवति लेखापदसाम्यार्थं। भेमी भ्रुवौ कामवाइषुत्रयेणेव पुष्पपखंडलल्लमलेखाकारस
विलासमदनजनिके चेतिभावः॥ भावःसत्तास्वभावेत्यादिमरः॥२८॥ नवभिः श्लोकैर्दशोंवर्णयति। इषि
ति। पुष्पमयाश्चुगेन पुष्पस्वरूपवाणेन कामेन कर्त्रा इषुत्रयेण वपुष्पस्वरूपेणवाणत्रयेण व जगत्त्रयस्य

१० त

विनिर्जयाद्वशीकरणाएं कैकेन वाणेन एकैकस्य जगतो जयात् हेतोर्वाणत्रयस्य सार्थक्यात् संभावि
तेव यथार्थपंचवाणत्वाछिष्टावशिष्टा इयं पुरो दृश्यमाना द्विवाणी प्रियाया भेम्या दृगंभोजपदे नयन
द्वयरूपकमलस्थाने भिषिक्ताराप्यसफलीकृता सार्थकीकृता। उत्तमस्थानप्रापणेन तत्स्याः साफ ८

ल्पं जातमित्यर्थः। पुष्पमयबाणत्वाद्दृग्भ्रोज्रयोरपि बाणत्वमुचितं। अयमभिप्रायः बाणत्रयेण जगत्त्र
यीजया त्रयाणां साफल्यं अवशिष्टं बाणद्वयं भैमीनेत्रभोज्रयोरभिषिच्य कामेन सार्थकीकृतं तत्त्रयेण
अप३ त्रयं जितमिति तत्राश्चर्यं ना। किं तु द्वयर्थ्यसंभावनापि द्वयेन जगत्त्रयं जितमिति अत्यंतमाश्चर्यं तस्मादत्र द्वा
णद्वयमेव सार्थकं यथा तथा बाणत्रयेनेत्यभिप्रायः विनिर्जयाद्विनिर्जयं पर्यालोच्यते इत्यद्भुतोपमा॥२१॥
सेयमिति। मुष्टिग्रहणयोर्हि योग्या मध्याय स्याः सेयं भैमी स्मरस्य कौसुमी वा पयष्टिर्धनुर्लता। अतएव मदुः।
वापयष्टिरपि मध्ये मुष्टिना ध्रियते। सा कायाभैमी नोस्माकं मोहाय मदनजन्यविकाराय श्रीमत्तामलक्ष्मी
केनापांगेन नेत्रप्रांतेन मुक्तां दृष्टिलक्षणानां नयनकमललक्षणानां शराणां आघस्य समूहस्य वृष्टिं आघ
८ पर् नेपरया वा वृष्टिं तनोति विस्तारयति। मदनोप्यस्मादृशी मोहाय पूर्वोक्तां श्च बाणपंक्तिं वृष्टिं स्तुं क्रो वतितात
पेयमपि कटाक्षविक्षेपमात्रेण जगत्त्रयमपि मोहयतीति भावः। आघः परंपरा यं चेति विश्वः॥२२॥ आघूर्णि
तमिति। अस्या भैम्या अक्षिपद्मेन नयनकमलं अस्या भैम्या इव नव्यन्यनयनाभ्यां तुल्यमित्यर्थः। किंभूतं अ
क्षिपद्मं आघूर्णितं घूर्णायमानं मंदमुन्मीलदित्यर्थः। अथ च विकसद्वक्ष्म्यां तथापक्ष्मलं रोमसहितं

स·१
नै·टी०
९

श्वं १

अपवरलसहितं। तथा प्रांतद्युतेरपांगकांतेः श्वैत्येन श्वेतिम्ना कृत्वा जितोऽमृतांशुश्चंद्रो येन तस्मादधि
कमुज्ज्वलं वंद्यः सुधर्यायाय याह्लादकारी तथापांगद्युत्या तरुण्या ह्लादकारीत्यर्थः। कमलमपि प्रकृष्णायां
अंतद्युतिर्गर्भकांतिस्तस्याः श्वैत्येन जितं चंद्रं। प्रांशुद्युतीति पाठे महाकांतिः श्वैत्येन जितं चंद्रं च यस्यै वं वि
धं। आ३· पूर्वोरातिरादानेवत्रेति। कमलमपि चलदिंदीनीलगोल वरमला या श्यामलता श्यामलत्वं तारा
ति अंगीकरोति श्यामलतां तारो भ्रमरस्तेन तारेतारस्वरेण युक्तं। भ्रमरस्य तारोऽस्य स्तुच्चः स्वरो यस्मिन्नेवं भूतमि
ति वा। पद्मेन साम्यं वक्तव्यं तत्कमलं स्वरूपेण तद्वेति भेदाभावात्कमलेन साम्याभावः। यद्वा कमलस्य लेने
म, त्रयोः श्वयद्यपि साम्यं प्रोक्तं तथापि नेत्रकमलस्य मैकैलेन सह साम्याभावः। कमलनेत्रत्वे सति कमलत्वस्य।
भावादित्यर्थः। अन्यस्यानयनाभ्यां तु साम्यमसंभावितमेवेति तथा च दक्षिणनयनकमलं वामनयनक
मलतुल्यं वामनयनकमलं दक्षिणनयनकमलतुल्यं न त्वन्यदस्योपमानमस्तीति भावः। अस्मिन्वि
षये रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिवेतिवत्तद्वेवायमेयं तत्स्वोपमानं संगच्छते। पद्मलं सिध्यादित्वा
नमत्वर्थे लच्॥ २४॥ कर्णोत्पलेनेति। कुरंगीमृगीभेमीनेत्रद्युत्यानिर्जितेन एतदीयनेमीसंबंधिनाक ९

रोत्पलेन कर्णावतंसोत्पलेनापि सनाथं युक्तं स्वमुखं यदि लभेत ततस्तर्हि कृतार्था कृतकृत्या सती स्व
चक्षुषी किं किमर्थं कुरुते अपि तु अतिहीनत्वान्निःप्रयोजनत्वाच्च त्यजेदेवेति भावः। भैमीनेत्रशोभाप्राप्तौ
नै३ का कथेत्यपरर्थः। तन्नेत्रे दीसा जिताऽपि कर्णोत्पलेन तन्मुखस्य सनाथत्वे तस्यास्त्रिहित्विन यनेत्यजेदेवेत्यर्थः॥
मृगीनेत्रापेक्षया भैमीकर्णोत्पलमधिकं तस्मादपि तन्मीनेत्रे अधिके इति भावः॥ ततः कर्णोत्पलयोगलाभ
हेतोः कृतार्था सती ति वा॥२०॥ त्वचहति। मोचात्वचः कदलीगर्भत्वचः संवेष्टिनी बाह्यास्त्वचो वल्कलानि री
त्या प्रकारेण समुत्तार्य एष हृत्सतथाकमलदलं दृसंबंधीनि चास्त्यानि दलानि पुत्राणि क्रमेण एवं हृत्यपं
घपाटनायां पंचघट्ठा परिमाणे येषां कदलीत्वक्कमलदंदलानां तेषां पाटनौ यांसत्यां वाह्याः पंचघात्वच
वाह्यानि पंचघाणि दलानि चात्याघमोचात्वचः कदलीवल्कलानि उत्पलो घाव्वगृहीतेसारैः श्रेष्ठभोगैः
हृच्चैः स्याभैम्या विषये विधिर्ब्रह्माईक्षणेन तया रूपं रामणीयकं तस्य शिल्पीकारकोभवत्। कदलीगर्भ
इत्यर्थः॥ पंचघेति संख्यया प्रया सन्नेति वक्कत्रीहा से रव्यय इति ऽस्त्र॥२१॥ चकोरेति। एतन्नयने भैमीनेत्रे
विधातुं निर्मातुं विधातुर्ब्रह्मणः प्रयत्नैः समुत्थागैः चकोरनेत्राणां एणदृशां हरिणीनेत्राणां उत्पलानां

नि॰

संबंधीमेयथायंत्रेणनिष्पीड्यगृहीतेनश्रेष्ठभागेनतेनतेननिर्मितौसारस्यसुधांशोरूपत्वंचपीतत्वंद्वेद्विकुच
कारनयनसाराकर्षणात्तएणस्यद्वंद्वोऽंगस्यत्वान्तर्दृशोरध्यम्तत्संबंधात्साराकर्षणात्उत्पलानांच
सामवंश्यत्वाद्द्वावेवंद्वाम्तत्संबंधात्साराकर्षणादिति। अन्यापीक्षुदिसारोरसरूपःकृषणयंत्रेणहृ
ष्टौनिमेषरूपंवहनेनसारग्रहणपर्यंतमेवनिर्मितौ। एणादृगुत्पलयोः पूर्वंद्वंद्वः। तत्रएणादृशोरुत्पल
पत्तयादृगुपमानेनतरंगत्वादभ्यर्हितत्वादेणादृक्पदस्यपूर्वनिपातः यद्यस्मादत्र अजाघर्दंतस्यापिउत्पल
शादृस्यनाएतौतिजातिमात्रविवक्षया। ३२। हरिणीतिहरिणीभिः अस्याःसकाशान्नयनद्वयस्यश्रीःशोभास्वी
गीकृतारूपान्गृहीतासीत्किं। कुतः यद्यस्मादनयाभैम्याविभ्यतीभ्यस्ताभ्योहरिणीभ्यःसकलासंपूर्ण
कलयाविलासेनसहितावाभयाद्गुणाद्बहुगुणाइयंनयनद्वयश्रीर्बलात्कारेणलभ्यतलब्धा। अथच
सकलाधनवृद्धिसहिताभयाद्गुणात्रिगुणाच्चतुर्गुणाद्वैविभ्यतीभ्योबलात्कारेणलब्धा। उत्तमर्णेनहिता
वाभयाद्गुणाद्बहुगुणाइयंनयनद्वयश्रीर्बलात्कारेणलभ्यतलब्धा। अथचसकलाधनवृद्धिसहिता
भयाद्गुणाच्चतुर्गुणावाविभ्यतीभ्योबलात्कारेणलब्धा। उत्तमर्णेनहितावाभयाद्गुणादियंनयनद्वयश्री
र्बलात्कारेणलभ्यतलब्धा। अथचसकलाधनवृद्धिसहिताभयाद्गुणात्रिगुणाच्चतुर्गुणावाविभ्यतीभ्यो १०

वलात्कारेणालब्धा। उत्तमवर्णेन हिरण्यस्य द्रवो धमनीभ्योऽत्र वृद्धिसहिता। द्विगुणा चतुर्गुणा वा संपद्बलात्का
रेण लभ्यते। भयो गुणं चैव यात्त्व वल्केयोक्तं व्यवहाराध्याये इष्टवे अर्थीति भागो वृद्धिः स्यादित्यादिना। अन
यापि तादृशी लब्धा तस्मात् सर्वं मरणस्वरूपं तां गृहीतेति सत्यं। त्वस्यं तीभ्यां तएव वं चलनयनाभ्यां पिहरि
त्तीभ्यां स्वकाशादेत्तेने च सुंदरे अतिचंचले चेति भावः। ३३। दृशाविति। चपलस्वभाव अतिचंचलस्वभाव
अस्या दृशौ इस्मा कम्पद्वरंगत्वा शिरः परिवंगपमिथः अन्यान्यं किं न मिलेतां अपि तु मिलितेन न वत मिथ॥
परंवेत यद्यनयोः प्रयाणे दूरगमने विघ्नये ध्रुवः कूपयोः कर्णलक्षणे कूपयोः। निपातः पतनं तस्मा द्वी
त्याभयेन विघ्नः कृतो न स्यात्। भयरूपेण प्रतिबंधकेन न मिलिते। नेत्रे आकर्णपूर्णे चंचलतरे चेति भा
वः। अन्यापि कूपादिपतनभीत्या परावर्त्तते। क्रियातिपत्तिर्न विवक्षणीया॥ ३४। केदारेति। केदारभाजा
व्रीहिक्षेत्रभाजा आलवालभाजा वा प्रवेकदारा त्वेदे वक्षविन्यात्पलिन्या कमलिन्याः शिशिरर्त्तोः प्रवे
शः अथवा शिशिरे हिमे प्रवेशः हिमचूर्णेनाहताः पुण्यायमत्तं पुण्यं प्राप्नुमत्तं तज्जन्यसुकृतविशेषजन
न्या त्रमफलप्राप्तय इत्यर्थः। इत्यहं मन्ये जानामि। कुतः यतो यदियं तत्तस्याः कमलिन्याः कुसुमे एवं दृष्ट
णेनेत्रे यस्या एवंविधा जाता। यतश्च यस्मा चवकारस्तत्कारकदृक् तस्या एवंकारके। कलिके दृशो यस्य

स०७

नै०टी० एवंविधो जातः।तस्मादेतद्दन्तुमायते।नहि सुकृतातिशयेन विना भैमीनयनत्वं चकोरनयनत्वं वा तदुत्पन्नकु

११ सुमकोरकाभ्यां लभ्यते।अन्यापि केदारदेवस्त्रिधो हिमवत्यीनाडुत्तमवंशे जायते।शिशिरर्त्तौ प्रवेशे कम

लिनी नष्टप्रतिभैमीनेत्रचकमलतुल्या।कलिकायत्तया।कुसुमस्याधिक्याद्यकोरनेत्राप्यत्तया भैमीनेत्र

अतिसुंदर इति सूचितं।केदारः पर्वतेशंभोःक्षेत्रभेदालवालयोः।शिशिरःस्यादृतौ भेदे तुषार इति विश्वः।

।३५।नासिकां वर्णयति॥नासेति अदसीया अमुष्याः संबंधिनी नासा नासिका जगत्त्रयविजयायव्यक्तत्वचि

न्हं धारत्त्रयं येन तत्स्य कुसुमायुधस्य शरत्रयस्य पतित्वादवशिष्टं।द्विवाणी वाणद्वयी दधति लपुष्परवि

तत्तूणं भस्त्रा।पुष्पवाणत्रयेण जगत्त्रये जिते अवशिष्टं वाणद्वयं भैमीनासालक्षणतिलपुष्पतूणी

ररंध्रद्वयस्यामित्यर्थः।।३६।।श्लोकसप्तकेनाधरोष्ठं वर्णयति॥बंधूकेति अनेन प्रत्यक्षदृश्येन मुखेन

दुना सहैवोज्जिहाना उत्पद्यमानाः स्या अधरोष्ठलेखा लेखाकारो अधरोष्ठः एतत्स्य प्रत्यक्षदृश्यस्य मात्मा

शै२ नै शैशवयौवनीयां बाल्यतारुण्यसंबंधिनीं संध्यां ब्रूते अहमेव संध्येति बाल्यतारुण्ययोः संधौ भवनात्सं राम

ध्यात्वं।शैशवांत यौवनादौ वाधरोष्ठभूयान्नक्तिमाभवतीति भावः।किंभूतं स्वं रागश्रिया लोहितिमशो ११

भया हृत्वा बंधूकस्य मध्याद्विकसितस्य पुष्पस्य बंधूमवत्तेऽतिरक्तमित्यर्थः। अथ च रात्रिदिनसंधौ संध्या भ
वति। संध्यापि चंद्रेणासहैवोदेत्यतिरक्ता च भवति। ३७। अस्या इति। अस्या मुखेंदैवरनवचंद्रे विद्यमानएबोऽधरेप
ष्ठः सुधानुविअमृतभ्रमो जातस्य बिंबे वे बिंबिफलस्य प्रतिबिंबः स दृश्यायुक्तः। बिंबिफलस्य भैम्यधरस्य च सा
म्यं नास्त्येकरक्तत्वे च सत्यमृतत्वाभावात्। यदि स्यात्तर्ह्यमृतभ्रमसावुत्पन्नस्य च नान्यस्य। अथ च निर्मलत्वाच्चंद्रे प्रति
ति ५ बिंबोन्यस्य युक्त इत्यर्थः। अत एव मुखेंदाविंदुनिर्देशः। अथ च चंद्रे बिंबस्य त्रिँ प्रतिबिंबो भवतीति युक्तमेवेत्य ग्धः ५
र्थः। अथ चेत्य परितोषेणात्तद्भयति। तस्य श्री शोभा द्रुमभाजि द्रुमसहिते देशे। अस्य तु एतदधरस्य संभाव्यमा
ना विचार्यमाणा साश्रीः विद्रुमे प्रवाले संभाव्यमानासंभाव्यत इत्यर्थः। सुधाभ्रमसमुत्पन्नस्यापि बिंबफलस्य रस
वत्वेन साम्यं स्यात्तथापि तस्य रक्तत्वाश्रयवाद्रक्तशोभायाऽतिरक्तत्वात् भैम्यधरस्य च स्निग्धत्वात्। तदधर
स्य च स्निग्धरक्तशोभा कुत्रास्तीति विचारणायां विद्रुमे विद्यते। रक्तिम्ना कृत्वा विद्रुमस्याधरस्य च साम्यं वि
द्यते यद्यपि तथापि विद्रुमस्य सुधाभ्रमावनुत्पन्नत्वाद्दधरतुल्यरसत्वाभावाद्विद्रुमेणापि साम्यं न विद्यत इ
त्यर्थः। बिंबीफलस्य एवंविधरक्तिमाभावात् विद्रुमस्यामृतत्वाभावादेतदधरस्य च एतदुभययुक्तत्वादेतद

मा॰ २

स॰ १

नै॰टी॰ १२

दे

धरेण ताभ्यां तुल्यरसत्वाभावादि द्रुमेणापि साम्यं न विद्यत इत्यर्थः॥ विंबीफलस्य एवंविधरक्तिमाभावात्
विद्रुमस्याम्रतत्वाभावादेतदधरस्य च एतद्द्रुमयुक्तत्वादेतदधरेण ताभ्यांतुल्य इति भावः॥ द्रुमसहि
ते प्रदेशे विद्यमानस्य द्रुमरहिते च देशे विद्यमानस्य परस्परविरुद्धत्वात्साम्याभाव इत्यर्थः॥ अन्यरमणीर
दनच्छदस्य विंबीफलस्य शोभा रत्नसहिते प्रदेशे वृक्षसंवेनवर्त्तते विंबीफललतायाः वृक्षाद्याश्रयत्वा
त्तत्र अस्य तु पुनः संभाव्यमाना विद्यायमाना सा शोभा विगतवृक्षे नगरे संभाव्यते। नगर एव भैम्या विद्यमानत्वात्।
द्रुमभाजि साधारणा वेंकटकरत्नसहितरोपतस्य श्रीः अस्य तु विशिष्णग्रादिवृक्षेन नगरे सा संभाव्यत इति
वा। आरण्यकस्य नागरिकस्य च बहुंतरमित्यर्थः॥ विस्तरेणालंप्रतिविंबशोद्दो ईर्ष्यो दिघुद्रप्ण्यः। ३८॥
ज्ञान इति॥ रदनच्छदोपमानत्वेन प्रसिद्धं यत्तद्विंबं विंबीफलं तदिदमेव भैम्या अधरलक्षणमेव। नान्यत्। इति
ज्ञाने उक्ततः अतिरागात्। इति लोहित्याद्यनुरागाच्च। लोकप्रसिद्धस्य विंबीफलस्य तादृग्लोहित्याभावात्स
र्वत्रोपमानस्याधिक्यपाद्वा अधरोपमानभूतं यद्विंबफलं तदेव भैमीरदनच्छदरूपमेव नान्यदित्यर्थः। भैमीरदनच्छ
दस्योपमानत्वं युक्तमिति भावः॥ लौकिकस्य विंबस्य च इतः सत्यभूतात् भैमीरदनच्छदात्सकाशादधरत्वं हीन १२

द्वैव्यक्तंस्पष्टं। ताद्दृश्येऽहि त्याभावान्न्यूनत्वादुपमेयत्वमित्यर्थः। अथैवेदं पुरोदृश्यमानेमेव बिंबमितः पुरो
दृश्यमानात्तस्मा द्वेषो हित्वाद्धेतोः बिंबस्य बप्रसिद्धस्य बिंबीफलस्याधरत्वमोष्ठत्वं। नन्वेवं सति लोकप्रसिद्ध्य
पलायप्रसंग इत्यत आह। द्वयोर्बिंबाधरयोर्विशेषावगमे तारतम्यज्ञाने अक्षमाणां असमर्थानां पामराणां ज
नानां द्वयोरनयोर्बिंबाधरयोर्न भ्रमोऽभवत्। तारतम्यस्यास्फुरणात्पामरैः विवेचनपरीक्षकाभिमतस्या
२५ धरस्य संज्ञा कृता। अथ विवेचनपरीक्षकाभिमतस्य बिंबसंज्ञा कृता। अतः पामरप्रसिद्ध्यपलापेन तु परीक्षक
प्रसिद्ध्यपलाप इत्यर्थः। किं वा पक्षद्वयाभेम्योष्ठाधिक एवेति भावः॥४०॥ मध्येति। अस्या भैम्या अधरोष्ठस्य मध्ये
पर्कंठे मध्यसमीपवर्त्तिना वधरैकभागे अधरोष्ठप्रदेशे किमपि किंचिदुच्छूसितो उच्छूनो यद्यस्माज्ज्ञात
शोभते तस्मात्तद्धेतोः स्वप्ने प्रियाभैमीसंभोगस्तत्र वितीर्णो दत्तो दंतदंशो दंतक्षतं येन एवंविधेन मया वामयैव
किं नापराद्धं किं तु तया दृगपराधः मयैव कृतः। वा शब्दः संभावनायां वा स्वप्नसंभोगे वितीर्णेन दंतक्षतेन न क
न्वेति वा। अधरोष्ठस्य मध्यसामीपवर्त्तिनोः पार्श्वदेशयोः किंचिदुच्छूनता सामुद्रिको गुणः। दंतक्षतेनाप्यु
च्छूनता भवति। स्वप्नप्रत्यहं मे ययं संभुज्यते॥४१॥ विघा इति। अंतरंगेक्षणाजः अवांतरभेदसहिताः कतिवि

स० ७

नै० टी० द्याः कियत्यो विद्याः विदर्भेंद्रसुताधरोष्ठे भैम्यधरोष्ठे न्यस्यंति स्फुरंति जाग्रद्रूपेण वर्त्तंत इतीवेति स्वयमेव
१३ मंदिहान इवेति लोकसंदेहनिवृत्त्यर्थं वा कौतुकवान् अपभ्रमः भ्रमरहितः विधाता ब्रह्माऽधरोष्ठवर्त्ति
विउ भिः रेखाभिः कृत्वा इयत्यो विद्या विद्यंत इति ता विद्याः संख्यातवान् गणितवान्। रामणीयकतुभर्त्तारेखा
विद्यागणनार्थं चेनोत्सेसिताः। अंतरे आधमधा इति वा। ८२। संभुज्येति। निशांते गृहमध्ये रात्र्यवसान
स्व ५ समये वा अवैधग्रन्मयासंभुज्यमाना कृत्तोपभोगा इयं भैमीचुंबनवशान्मधुराधराऽमृता ओष्ठी सुदत्ताध
रा च। अनुभूता। इत्थं अनिर्वचनीयप्रकारेण सीमिलावण्या निर्मर्यादम् मध्ये रात्र्यवसानसमये वा अ ०=०
घस्य न्नमये च कपं वा प्रतिपद्यते प्रतीयते। अप्यव यामधुररसयुक्ता धरानुभूता। सा निर्मर्यादा लावण्
रसभावा यस्या एवं विधोऽधरोष्ठो यस्याः सा मयैव कथमनुभूयत इत्याश्चर्यं। मधुररसलावण्यरसयोः
परस्परं विरोधादित्यर्थः। ८३। स्मितेति। वर्णयति। यदिति। एषा स्मितस्य सहस्रांशं हस्वपरिपूरकं लेशमा
पि सुधांशोः यदि वेलसप्रसादी कुरुते वंडस्य प्रसन्नाभूत्वा प्रसादेन स्मितलेशमपि दद्याति। तर्हि सवं
द्रो देवस्तमेव स्मितसहस्रांशमेव निर्मिथ्यार्पी कौमुदीभिरिव प्रजयि चानीराजनं कृत्वा कौमुदीनां। १३

जन्मसफलं कृतकृत्यं कुरुते। अस्युत्तमस्य नीराजनस्थाने तासां नवनयोग्यत्वात्। अन्यदप्युत्तमं वस्त्र
त्वमेन वस्त्रादिना नीराज्यते। कौसुंभः ततस्मितसहस्रा शस्यापि सदृशो नेति भावः। सहस्रं वा सा वंशश्चेति
युत्पत्तिः। सहस्रस्वरूपेण शाश्वतिलक्षणया व्याख्येयं। अन्यथा नित्यं शताद्दीत्यादिना उद्दस्तमडागमे सह
स्रतम इति स्यात् निश्चयो विमिश्रितिर्नीराजनार्थः। ४४। श्लोकत्रयेण दंतपंक्तिद्वयं वर्णयति। चंद्रेति। तस्य
चंद्रस्य किरणज्ञात्यभिप्रायेणोक्तवचनं किरणेभ्यः सकाशाद्घनानां मुखचंद्रस्य चंद्राद् उत्कृष्टत्वाद्घना मा
मतिनिविडानां चंद्राधिकं चंद्रोत्कृष्टं एतन्मुखं भैमीमुखचंद्रस्तस्य चंद्रिकाणां दरायतमीषद्दीर्घमध्य
वचंद्राधिके तन्मुखचंद्रचंद्रिकारूपाणामेव घनानां मेघानां तेभ्यो मेघेभ्यः दूरागाद्वितारीषदायतं पुर
सराणि। अग्रेसराणि स्रस्तानि निःसृतानि दृश्यन्ति विंदवस्तान्येव द्वितीयानि यस्य तद्विंदुवृंदैरदावलिद्वंद्वमिति
दंतपंक्तिद्वितयमिवाचरति। अथ निःसृतविंदूनां सूक्ष्मत्वाद्दैर्घ्यं दंतत्वं पश्चाद्धस्यवधानमेव निःसरतां
विंदूनामीषदायतत्वाद्दैर्घ्यं दंतत्वमित्यर्थः। पर्जन्यवशात्पटलांतात् प्रथमं एका विंदुपंक्तिः पतति ततस्तु
द्वितीया तथैव लग्नपदायता पतति। तद्द्विविंदं दंतपंक्तिद्वयमिति दंतानामीषदायत्वं घनत्वं सूक्ष्मत्वं सामु

स॰१

नै॰टी॰ द्विकागुणाः। रदावलिद्वंद्वं दधतीत्यत्र सर्वत्रापि तिथ्यादिकेभ्यः किंचिन्नाचार इति क्लिष्टं॥ ४५॥ सेयमिति। सेयं भैमी ममए

१४ तयासह विरहः वियोगस्तज्जन्याया आर्तिः पीडा तज्जन्यायामस्थौसेव तमीरजनीतस्याविभातस्य प्रातःकाल

मवैं मयपस्य संबंधिनी संध्या विभाति प्रकाशते। कीदृशी महेंद्रस्य काष्ठामुल्लंघ्य गतः प्रार्तिः काष्ठामर्यादाम

गतोऽप्राशावारागोऽनुरागस्तस्य कर्त्री जनिका। तथाऽमीभिः प्रत्यक्षदृश्यैः द्विजैः दंतैः समुपास्यमानासेव्य

माना। विभातस्य संध्येयमित्यनेन भैमी दर्शनानंतरं कोपकामः सूचितः संध्यापि प्राप्तलोहित्यजनिका ब्राह्म

णैः सेव्यते रजनी यामिनी तमीत्यमरः॥ ४६॥ राज्ञा विति। इह दृश्यमानाया द्विजानां दंतानां राजो यं क्रौ एतद्

दृश्यमानाश्चत्वारः राजदंता दंतश्रेष्ठाः पद्मस्मा छोत्रियाणां विभ्रमे विलासे उज्ज्वलत्वस्खलद्रूणं धारयंति

तन्नक्षत्रान्मुक्तास्ते ताम्राजदंतान्स्मेवि कानिश्चवेमि। किंभूताः उद्गतरागाः क्रतुकजन्यो लोहितिमा सत्त्वादि

र्थस्य खदिरारेः मज्जया शोधनेन हलाऽवदाता उज्ज्वला क्रमुकत्वचा भस्मीभूतेन वा क्रमुकेण हृतमार्जे

नादंता अस्तु ज्वला भवंतीति वहुर्णां मवमार्जनं क्रियते तथौमेव दर्शनविषयत्वात् ततश्चात्तु ज्वलेत्वा

न्मुक्तासाम्यं युज्यते। अपवराजन्नंतः स्वरूपे यथांतराजदंताः एवंभूतां ब्राह्मणानां पंक्तौ श्रोत्रियविभ्रमं १४

क्तियावनत्त्वं विभ्रति। उद्वेगस्या। द्विजनस्य वित्तेवेक्तव्यस्य रागस्याभिलाषस्यादर्शद्वाद्वेष्मादेश्वयन्मार्जनेन परि
त्यागस्तेन निष्कलंकाश्च भवंति। उत्त उत्तरकृष्टेषु वेगे। येषां रागादीनामिश्लेष्मिकिंचनुत्तिवा। एवंविधा ब्राह्मणा
मुक्ता भवंतीति युक्तमेवेत्यर्थः। घोंटा तु पूगः क्रमुका गुवाकुः क्रमुकोस्य तु। फलमुद्वेगमित्यमरः। दंतानां
रा ज्ञानेराजदंतः॥ राजदंतादित्वात्परनिपातः॥ ४७॥ श्लोकचतुष्टयेन वाणीं वर्णयति। शिरीषेति। वृधा:
शिरीषस्य कोशात् कुसुमादपि कोमला या अस्या नेम्या अशेषं सकलमंगं सुकुमारतरं विधाय निर्माय सु
कुमारसर्गेषु इतरवस्तुसृष्टेषु प्राप्तप्रकर्षः सन् त्वा विधिरस्याः एव वाण्यां मृदुत्वमुद्दिश्य सौकुमार्यमर्यादां
समापयन्। अत्यासुकुमारतरारोपतदंगानि कृत्वा सौकुमार्यमर्यादां नेमीवाण्यामेव समाप्तिं नीतवान्। को
किलेन द्विजेन पांडित्येन प्रसन्नवाणः कामस्तस्याद्वैतवादिनी सा नेमीवाग्मूया का विदग्धपूर्वोपनिषद् इहस्प
ग्रंथः। अस्या नेम्या आस्यद्विजराजतो मुखचंद्रात् नाधीयते न पठ्यते किं अपि तु यच्यतएव। कषायरसाम्ब्रा
दिमंजरीभक्षणेन पिकस्य मधुरस्वरत्वं स्ववित्तं। पिकः पंचस्वरं पठति। सा नेमीस्वरएवेदीनामपि तेनाम्प
स्पेत्तपरं तु नायातीत्यर्थः। कोकिलस्वराधिकनेमीस्वराकर्णनमात्रेण मदनाद्वैतमव भवतीति भावः। अ

स०७

नैषधी० न्यनापिभिन्नामुजाग्राह्मणानोद्वैतप्रतिपादिकाएकमेवाद्वितीयंब्रह्मेत्यादिकोपनिषद्ब्रह्मणाग्रंथादधी

१५ यते। नविद्यतेद्वयंयस्यतदद्वयंब्रह्मणावाणालक्षणंयदद्वयमितितिसनलः। द्विजराजतः आख्यातोपयोग

इत्यपादानत्वं। भिन्नाणांसमूहः भिन्नाद्भिन्नायाम्॥ ४८। पद्मेति। सरस्वतीअस्याभैम्याः तस्याःसपत्न्यालक्ष्म्या

विजिगीषयाजेतुमिच्छयासपत्नीगृह मंगृहंममकंधंकारंस्यादितिमनीषयासौदर्येणनितांतंति

तपद्ममास्येंदुमुखवंद्वंश्रयतेसेवतेकिंवितर्के। किंकृत्वाएकस्यविश्लेषरूपाभ्यांमयणादात्मनःसप

त्नीलक्ष्मीःपद्मस्यत्र्यंकःक्रोडःसएवसद्मस्थानंयस्यास्ता। अवेक्ष्य। चंद्रोहयेकमलसंकोचाच्चंद्रोपि

जितात्वाभवति। यद्वाजिताऽजुःचंद्रोयेन। चंद्रेनकमलंजितंसोप्यनेनजितइतितदाश्रयणात्वलक्ष्मीवी

णपातितरांजितत्वप्रर्थः। वक्रोतयादिवातुर्यमस्यामेवविद्यतेनान्यस्यामितिभावः। अन्यापिसपत्नीगृ

हाधुत्तमंविलोक्यर्घ्ययात्स्वगृहादितस्मादप्युत्तमंकरोति। अब्जोजैवात्रकःसोमद्वयमरः॥ ५०॥ अस्याः

वीर कंठवसंतीणावादनेनचतुरासरस्वतीयद्विपंचीवीणांवादयतेतदेववीणावादनमेववल्लकीत्यामुखस्था

ग्रूयवाणीत्वेनपरिणामप्राप्तुअश्रुतोकर्णसुधारसत्वंयाति। वीणावल्लधुरस्वरस्यमितिभावः॥ वाग्ज १५

यत्पत्र ढ्यंतत्वाज्ञतिसेव्यायांसमासः॥५१॥विबुकंवर्णयति।विलोकितेति।विधिनासुषमासमाश्लो
मुखनिर्माणशोभासमाश्लेषसत्यांमुखमुत्तमणकियद्दूरंदृष्ट्विलोकितमास्य यस्याः एवंभूतांकिं।
अलंकरणासमाश्लेषःशृंगारकारिणीमुखमुत्तममप्यत्रालंकारशोभांविलोकयति।विधिनापितथैवकृ
तमितिवितर्कः।अस्यामुखमुत्तमथ्यतिवायोजना।कथंज्ञातमित्यतआह।यद्यस्मात्मनाकूईषन्नि
म्नगंभीरेविबुकेहत्वयसंधौच्छत्तुद्दवाअंगुलीधारणाजन्याअंगुल्याक्लत्वायायंत्रणानियमनासेव
वकास्तिशोभतेअतिमाईवांदंगुलिधारणात्स्पिहत्वयसंधौनिम्नत्वंजातमित्यर्थः।उत्तमस्त्रीणां
स्वभावादेवविबुकंनिम्नंभवतीति॥५२॥पुनरपिश्लोकनवकेनसावयवंमुखंवर्णयति।प्रियेति।अ
यंसुधीःशुभ्रचंद्रःप्रियामुखीभूयभेमीमुखत्वंप्राप्यमुखाकारेणपरिणामपराङ्मयस्यव्ययेनैनाभा
विनसुखीनिश्चिंतः सन्जयतिसर्वोत्कर्षेणावर्त्तते।मुखचंद्रस्यराहुवाधानास्तीतिसुखित्वं।यतश्च
यंचंद्रएवतस्मान्नैस्यैवचंद्रस्यबालमुदयसमयभाविकरवक्रबालकिरणामंडलंदमोप्रत्यस्तामथ

स॰ ७

नै॰टी॰
१६

रविंबलीलामोष्ठबिंबलीलामधरोष्ठ विलासं दधार। चंद्रतुल्यं मुखं उदितमात्ररक्तकिरणं चंद्रतुल्यो
धरो बिंबस्यैति भावः। अन्योपि वैरिणः सकाशाद्भीतस्तदीयः परिजनोपि भीतः स्मरः तत् दनवबोधार्थं मन्यमा
कारं हृत्वा धारयन् सुखी भवति। बालभ्यलीलां धारयति ॥५३॥ अस्याद्वृति ॥ अंशेनास्य सर्वोवयवपरि
पूर्णास्या पव ववर्त्तुलस्यास्यास्यामुखस्य महिमा श्रेष्ठत्वं कीन्निरपरचंद्रापेक्षयाधिकपरिमाणत्वं नास्ति
अपितु अस्त्वित्यर्थः। किंभूतस्य मुखस्य पूर्णिमा आस्यं प्रारंभोयस्य पयद्दुदये पूर्णिमास्ति पूर्णिमाय
आस्यमितिचवातपाभूते हिमांशुपूर्णचंद्रे जित्वास्पितस्मकुतोधिकत्वमित्यत आह। खलु यस्मा
त् यस्य मुखस्य तृतीयो भागोंऽशः भालः ललाटे अर्द्धखंडेंदुः समशकलरूप अर्धचंद्रः किंभूत इंदुः भ्रुव
वेवलक्ष्मकलंकं दधद्धारयन्। मुखस्य तृतीयो भागो भालो यस्य चंद्राद्दैएकेनांशेन मुखं चंद्राधिक
मुखी चंद्रार्द्धतुल्य त्वाला वेयमिति भावः। भालोर्द्धचंद्रतुल्यः तदधोभागः पूर्णचंद्रतुल्य इत्यर्थः ॥ जि
त्वेत्यनंतरं स्थितस्येत्यध्याहार्यं अन्यथाभिन्नकर्तृकत्वात्क्त्वा नुपपत्तिः ॥५४॥ व्यधनेति। वधान्न १६

खिलेऽपि भोजकुलेऽस्या मुखपद्मं सम्राजं द्वादशराजमंडलाधीशं व्यधत्ताऽकृत। अथ च तद्रूपे त्वया सम्य
गतिशयेन राजत इति सम्राजं। अत एव नेत्राभिधेयानेत्रसंज्ञकौ सरोजराजौ। अन्यकमलापेक्षया भैमीनयनीभ
तकमलश्रेष्ठतद्रूपौ सरोजराजौ। अदसीयौ अमुष्याः तन्मुखकमलस्य संबंधिनौ सेवास्थौ जातौ। कृतौ। अस्यपयद्दिस
म्राट्त्वेन स्यात्तर्हि किमिति नेत्राभिधाभ्यां सरोजराजाभ्यां सेवा क्रियते तावदत्तान्यथानुपपत्तिप्रमाणगम्यमस्य सम्रा
ट्त्वमित्यर्थः॥ भैमीमुखेन नेत्रे विजितावमिति भावः। अन्यापि सम्राड्राजभिः सेव्यते। येन एवं राजसूयेन मंडलस्याध्व
रध्वयः। शास्त्रिधर्म्मा नयाराजसूसमस्राडित्यमरः॥५५॥ दिवेति॥ दिवा रजन्याः क्रमेण दिनरात्र्योः रविसोमाभ्यां स
काशात् जातिभयं प्राप्य भीते भैयाद्वा चंद्राब्जे स्वलक्ष्मीस्वशोभां अस्याः आस्यमुखे पदानि क्षिपतः स्थापयतः
तदा तयोश्चंद्रपद्मयोः श्रीर्नास्त्यद्यापीति नवं द्रेष्टा दिवसे चंद्राद्रीति न कमले न रात्रौ यदास्व स्वशोभा भैमीमुखे नि
क्षिप्ता तदा तद्द्वयमपि निःशोभं जातं। अथ च निक्षिपतो न्यासीकुरुतस्तदा चंद्राब्जयोः शोभा नास्ति। इदं तु भैमीमु
खे पुनः एकस्य चंद्रस्याब्जस्य वा श्रियाशोभया कृत्वा कदा कस्मिन्समये दिने रात्रौ वा न कांतमपि तु दिनरात्रौ
च चंद्रशोभया कमलशोभया च। शोभां चंद्रस्य शोभा रात्रावेव न दिने न कमलस्य शोभा दिने एव न तु रात्रौ भैमीमु

स-७

नै०टी० खं तु दिवा रात्रौ च सदृशो भमित्यर्थः। भैमीमुखं चंद्रस्य लक्ष्मीरूपेण निद्रेयै रात्रौ तस्मै प्रयच्छति दिने भीतत्वात्तस्याः एवं क-
१८ मलस्य लक्ष्मीरूपेण निद्रेयं दिने कं प्रयच्छति रात्रौ भीतत्वात्। अधुना दिने निद्रेयापि धनिना यदा याच्यते तदैव दातव्यं
भवति स्वापनीयं च भवति या वस्तु विद्यते तावन्मेव वस्तुसालंकारः क्रियते। दिवा चंद्रश्रीध्या रात्रौ कमलश्रीध्या-
व आत्मानमलंकरोतीत्यर्थः॥५६॥ अस्याइति। खलु स्त्रियेति॥ पद्मश्च चंद्रश्च तौ ताताः पितरौ जलात् मित्रात् अनु-
कुर्वादादर्शाच्च अभ्यर्थ्य अर्थात्प्रतिबिंबमेव याचित्वा अस्याः भैम्या मुखश्रीः प्रतिबिंबमेव सदृशो भमुखप्रतिबिंबलक्ष-
णो भवयाचितं क्रीयते याचितमंडनं करोति दिने रात्रौ च धत्तः धारयतः। जलोत्पन्नत्वात्पद्मस्य पिता जलं चंद्र-
त्वात् जलत्वादिगुणयोगात् दर्पणस्य चंद्रसखत्वात् पितृमित्राभ्यां याचितं दीयते। याचितकालंकारः कदाचिद्ध्रिय-
ते न सर्वदा। उदके प्रतिबिंबितं भैमीमुखं तदेव तरं जलं याचित्वा दिने कमले शोभते। दर्पणे यदा प्रतिबिंबितं भैमी-
मुखं तदेव दर्पणं मित्रं याचित्वा रात्रौ चंद्रः शोभते नान्यथैतयोः शोभेत्यर्थः। भैमीमुखप्रतिबिंबेनापि सदृशो-
यदा पद्मचंद्रौ न भवतस्तदा भैमीमुखसदृशौ कुतस्तरां न भवेतामपि तु न कुतोपीति भावः॥ यौ परस्परसमुद्वेय॥
याचितकं याचितमंत्रान्नमित्यर्थे अपमित्ययाचिताभ्यां कक्कुनाचितिकन्॥५७॥ अर्द्धपेति। अर्कायस्त्यौपप १८

त्यप्रियायतिघमानाः स्वप्रकाशेन नखरैर्यस्त्वीयं भावं ज्ञापयितुकामाः अंबुजिन्याः अंबुकेलौ जलक्रीडासमये भै
गृहे परस्त्रिभिर्नेत्रैः लक्ष्यामिति ज्ञातो भैम्या एव मुखस्य प्रियविस्तारिताः पद्मरूपा हस्ता याभिस्ताएवंभूताः सत्यः
भैमीयावंति। खलु त्येव्रज्ञते। अस्मत्पतिः सर्योऽधुनास मागमिष्यतीति त्वन्मुखशोभया पिरुविरोभवाम इति भैमी
मुखशोभां भैमी यावंत इत्यर्थः। कमलं भैमीवदनयोः सर्वथासाम्यं नास्ति विभावः॥ अन्यापि त्वामीनिह स्तंसार्य
दृकुसंज्ञया याचते। अन्यापि ह्यदीयमलेकारं स्वालंस्वालं करणार्थं हस्तौ प्रसार्य याचते। क्रीडासमयया वित
मवश्यं प्रगुणं दीयते। अकीयश्लाघकुडि· तिसंप्रदानचं तिष्ठमानाप्रकाशनस्पया स्वयोश्चित्वात्मनेपद
स्वीयं भावं ज्ञापयितुमिति हेतौ वाशानच्। याचिद्धिकर्मा॥ ५८॥ अस्याइति। अस्यामुखेनैव नित्यस्पर्द्धीसरा
स्पर्द्धमानश्चंद्रः विजित्यपराभय स्वलु निश्चितं ग्रस्त्यहठान्नह्यमानो वबद्ध्यमानएवाधुनापि तुष्यन्नपरिवेष
एवपाशोलंभनरज्जुर्यस्य चं विधः स्यात्तन्नवेत्त। नान्यथैतद्घटत इत्यर्थः। किं भूतेन मुखेन उद्घृन्नो नार्थमि ल
त्संलग्न कुंकुमं तदेव रोषभासः। अन्यापि स्पर्द्धमानं रोषारुणः सन्हठाद्विजित्य निबध्नाति मापि बद्धएवति
ष्ठतीति। खलु रुत्येव्रज्ञा यो वा नह्यमान इवेति॥ ५९॥ विधोरिति। विधिर्मो सि२ग्रतिमासे कुहू रात्रिषु नष्टं

स॰७
नै॰टी॰ डुकलामावास्यारात्रिषु विधोश्चंद्रस्य दिवं वशता निवर्त्तनि मंडलानि लोपे लोपं विलुप्य रश्मेगुरश्रीकं अवि
१८ नश्वरशोभं सिमं प्रत्यत्तहश्यमस्यामुखे इंदुमुखचंद्रमेकशेषमेकश्चासो शेषश्चेति तथाभूतं आस्थापयति स्था
पितवान् कौ अमावास्यायां सर्वथा चंद्रदर्शनाद्दियमुत्प्रेक्षा॥ हृत्यित्वा चंद्रबिंबानं अस्याननं अविनश्वरशोभ स
त्वात्तत्कार्यकारित्वाच्च अस्यामुखलक्षणे मि इंदुं स्थापितवानित्यर्थः॥ हृत्यित्वा रत्पि चंद्रो मुखतुल्यो न भवती
ति भावः। अन्योपि कारुः स्वयमेवकृतवस्तोश्च तुत्तमेसान्त्वा विनाश्य परसुंदरतरं वस्तु स्थापयति। अथ पवस
रूपाणां मध्ये कानि चित्सरूपाणि लुप्य कशेषः क्रियते यथैकः शिष्यते स तत्कार्यकारी भवति। लोपं शश्री भी
सु॰७ हृतोपणां मुख्ये तिगल्ल। ६० कपोलेति। मेनोभूः कामो रतिं प्रीतिं अथ च रतिं स्वस्त्रियां मवलंब्यांगीकृत्य तयास
ह इहभैमीमुखे कस्ति किंभूतः कपोललिखितात्पत्रात्पर्वत्रे स्त्रीरूपान्मकरात्सकेतुः सविद्धः तथा अत्रैव वध
नुमाजगद्विगीषु तथाऽधरेणाश्राछलहणे नमधुनाव संतेन कृत्वा रज्यपन्सानुरागो वयस्यो मित्रं यस्या॥
अधरेणाधरसे वंधिना मधुना रसेन कृत्वा रक्तपरशोणः वयसा मदनवृद्धिकरत्वादोषएव यस्य॥ भैमीमुख
सकलकामविकृदर्शनाद्देनावसतीत्युन्नीयत इत्यर्थः। भैमीमुखावलोकनात्सवलस्य कामस्यात्पत्तिर्भ १८

वर्तीति भावः॥ रज्यदिति कुपि रञ्जोरिति श्यन् परस्मैपदे॥ ६१॥ श्लोकपंचकेन कर्णौ वर्णयति॥ अस्याः कर्णौ
रतिश्च तत्पतिः कामश्च ताभ्यां निवेद्यस्यापहारस्य संवंधिनौ पूपौ मंडकौ ईदृक्किं विधिशिल्पं ब्रह्मनिर्माण
मितिसंभावना॥ एतदर्थं ब्रह्मणा किमेतौ निर्मितावित्यर्थः॥ किंभूतौ वियोगगलितायवाष्पा अश्रूणि तैर्वित
स्य पूजितस्य नेत्रपद्मस्य छद्मना व्याजेनार्पितौ वितीर्णौ उत्सर्गोदकदानार्थं पयः प्रसृते जलपुष्पयोस्ते॥ अ
श्रुदानजलनेत्रे च दानपुष्पयोः समीपे तिष्ठतः॥ नैवेद्यसमीपे जलपुष्पं भवतः॥ आकर्णनेत्रवादित्यर्थः॥
कर्णादर्शनादपि मद्भोत्पत्तिरिति भावः॥ पूपोऽपूपः पिष्टकः स्यादित्यमरः॥ निवेद्यं चार्हा पैप्पपत्र॥ ६२॥ इहेति
अतिवक्रः वैषम्या इति कुटिलः शृंगारगूढार्थयुक्तः दुर्बोधोऽनुद्ध्वरः॥ भ्रूयस्य वा॥ अत्र सम्हतस्य निर्घंदसार
भाग एव सुधाप्रवाहः अमृतप्रवाहः येन पथा इह अस्याः कंठकूपे ऽविशत् स पंथाः अस्या नैम्याः श्रवणयु
गे कर्णतांटकद्वयेप्रणालिकायोर्द्वेव अभिकर्णा ऽनूपं कर्णरंध्रं लक्षीकृत्य कर्णकूपसंमुखं वा धावति
या दृशी [illegible]लिका तादृश एव प्रवाहो भवति॥ अत्रेव ताटंकप्रणालिके कुंडलाकारत्वाद्वक्रे अतस्तत्र
गच्छन्प्रवाहोपि वक्रो युक्तः॥ यद्वा वक्रगामिनो हि प्रवाहस्य प्रणाली रेखा मार्गो वक्र एव भवति॥ स्तूपं वा

स॰७

नै॰टी॰ १९ नुधावति। अतो वक्रकर्णरेखारूपया प्रणाल्या कृत्वा वक्रः शास्त्रसुधाप्रवाहः कर्णयुगे भैम्या वा प्रविष्ट
इत्यर्थः। [illegible] सुधारूपा भवति। सकलकलाप्रवीणेयमिति भावः॥ निषध्यं दत्त इति निषध्य रूप स्थेप चा
द्यत्र अन्तर्विपर्ययमिति भ्यः स्वं दन्तरितिपदत्वं। अतिकर्णकूपमिति लक्षणे नाभिप्रतीति समासः॥ ६३॥ अ
स्या इति। अस्याः श्रुतीकर्णौ अष्टादशविद्याः से विभज्य द्विधा कृत्पय दर्द्धं अर्द्धं प्रत्येकं धारयामास तुः त
स्याद्वस्य कर्णौ ततः कर्णमध्ये उत्कीर्णो द्वृतागमीरा निम्नारेखायस्य ए वेभ्मतो नवसंख्याद्योतकः कोन
वाऽपूर्वाश्चर्यरूपसंख्या किं न अपि तु नवत्येव नवसंख्याकाविद्याः एका श्रुतिर्द्धारयति अपरापि नवसंख्या
का इति द्योतनार्थं ब्रह्मणैव कर्णमध्ये रेखा रूपाः एणदशार्द्धं गतान रूपान वाङ्का निर्मित इत्यर्थः। तस्ये
वार्द्धसंख्या नवाङ्किं नवाङ्क एवेत्यर्थः इति वान वृत्तिनिषेधार्थः॥ अस्याः कर्णरेखा नवाङ्कतुल्या सलक्ष
णेति भावः॥ ६४॥ मन्य इति। रतीशः कामः अमुनेतदीयनकर्णलतामयेन छिद्रुरेण दत्तरेणपाश
द्वयेन पाशरूपशास्त्रद्वयेन कृत्वा एकएवैकाकी पाशायस्येवं विधं वरुणं सुखेन विजिग्ये जितवान् इति
मन्ये। किं भूतः नं अंगी खता आयासततिः श्रमसाहित्यं येन। पाशद्वयेनैकस्यपाशस्य जयः सुकर इति १९

रू॰२

आयासरहितं कर्णयुगं दृष्ट्वाचरुरुण्द्र्यः सर्वेपि कामपरवशा भवंतीति भावः। पाशो बंधनशस्त्रयोरित्य
मरः। विजिगीषविपराभ्यां जेरिति तङ्॥६५॥ आत्मेति तस्माच्चतुर्दशस्थलाराद्दोषावाहृवायस्यएतादृशउवितः
युक्तः। अतः चतुर्भुजस्य श्रीकृष्णस्य तात तस्य पितुरात्मैव स्वरूपमेव आत्मा वै पुत्रनामासीति श्रुतेः। पितुः सदृश
पुत्रो युक्त एव। तस्य चतुर्भुजत्वं अस्याः भ्रुवौ स्तद्वापयोः भ्रूरूपयोर्द्वयोः स्मरधनुषोः विपिटे विस्तृते कर्णलते
ग्रा एवंवंशत्वागे शौवणुत्क्ष्माग्गेज्यपकिं। भम्या भ्रुवौ कामधनुषी करोमि मौर्व्यौ। द्वयोर्धनुषोर्मौर्वी द्वयं युक्तं। निर्व्या
पारस्य धनुषोः वतारिता मौर्वी कोणे तिष्ठति कर्णलते। अपि अधनुषोः कोणे विघत इत्यर्थः। विपिटा वित्यपि
पाठः॥६६॥ ग्रीवां वर्णयति। ग्रीवेति। स्ययं ग्रीवा उत्तेवाश्चर्यभूतेत्वार्थाद्भिभ्याः। अद्भुतत्वमेव विशेषणेनाह। किंभू
ता अवद्धा स्फटिकयाष्टी वा पुरोभागे नालंकृता पिः समुच्चये। मानवकेनार्द्धहाराख्यनहारविशेषेण वाप्र
साधिता लंकृता तथा आलिंग्यतामपि आलिंगनयोग्यमति सौंदर्यमवलंबमाना आश्रयंती अतएवमनुरूप
तां शोभनस्पर्शं भजत्याश्रयत एवंविधः अविलः ऊर्द्धकायः शरीरोर्द्धदेशो यया। कंबोः सौंदर्यास्तकलंकधारी
रोर्द्धदेशः शोभते। ईदृशी ग्रीवा नान्यस्या इत्यर्थः। अस्तु रूपता भाक् अति प्रियात्वात्प्राणरूपताभागित्वि

लोर्द्धं कायां ययां तिवा। याबद्दुशोभिता नसामाणावेकनवालेन प्रसाधितेति विरोधादाश्चर्यं। अथ वयालिंग्यतांम
र्दूल विशेषनस्तेन ऊर्ध्वं चमवलंबते। मासुरूपताभाजः अखिलाऊर्ध्वकामृदंग विशेषा यस्याः ययावा। हरीतक्या
कृतिस्तवकोयायवमध्यऊर्द्धकः। आलिंग्यश्चैव गोपुच्छाकारः। मृदंगा मुरजास्ते दो त्र्यंक्या लिंग्योर्ध्वकास्त्वयइत्य
मरः। तत्स्वरूपेतेति पाठो वा ग्रीवया रुचा अद्भुतेति एक परे नैमी विशेषणानि। अवदुर्घाटा ककाटिका। अर्धहारो
माणवक इत्यमरः। भवेन्माणवको वाले हारभेदे कुपुरुषे इत्यजपालः॥ ६१॥ कंठवर्णयति। कवित्वेति। विधा
ता अस्यास्त्वधिकं कंठे कवित्वं गानं प्रियवादः प्रियवचनं सत्यं चैतानि न्यधित विरचितवान्। कुतो ज्ञातमित्य
त आह सोयं विधाता कंठे रेखात्रयस्य न्यासस्य मिषाच्चतुर्णाममिषां कवित्वादीनां स्थापनं वासाय स्थित्यर्थं सी
माश्चतस्त्रो विवभाज विभक्तवान् रेखात्रयेणा चत्वारि स्थानानि निर्मवैति। कवित्वादिकलावती कंठे चतुष्टयमि
ति भावः। रेखात्रयं किंतु ग्रीवाकंबुग्रीवेति कथ्यते। ६२॥ श्लोकद्वयेन वाहू वर्णयति। वाहू इति। प्रियावाहुस्म
राणं जयतो। अनुमतमेतत्। यतः अस्मिन् भुजलक्षणे जयो नाम यत्तस्स न विस्मयः। अतिगौरत्वाद्दतिमृदुत्वा
च्च वाहुभ्यां मृणालं जितं किमाश्चर्यमित्यर्थः। अथवा द्वाभ्यामेकः सुखेन पराजीयते। अपव द्वंद्वे युद्धे जयो भव 20

द्वंद्वेर

त्यत्र नाश्चर्यं एकस्य जयो युद्धे भवत्येव। तत्तु तत्पुनरुद्धैरतिशयितं वित्रमाश्चर्यं॥ यत्तन्नग्नस्य जितस्यामुष्यां
तःकरणं निर्व्यपनं वैयर्थ्यरहितं आलोक्यते। पराजितस्यांतःकरणं सव्यपं भवति। अस्य तु नेत्याश्चर्यं। छिद्रा द्विधा कम
मृणालमध्ये छिद्राणि दृश्यंते भैमी भुजौ मृणालादपि गौरतरौ कोमलतरावितिभावः। द्वंद्वं कलह युग्मयोः
छिद्रं निर्व्यपनमित्यमरः। पद्मेनिर्गतं व्यपनान्निर्व्यपनमितिनिरादय इत्युत्ते रूपं॥ ६७॥ अजीयतेति॥ आ
वर्त्तनदक्षिणावर्त्तेन शुभंयुः शुभान्विता रमणीयानाभिर्यस्याः तया भैम्या कोमलाभ्यां दोर्भ्यां भुजाभ्यां कृत्वा मृ
णालमजीयत पराजितं किमु संभावनायां। अतएव निःस्वत्वं निर्व्यवस्थं स्पर्द्धारहितं निरूपायं सद्यवैतु नहि तं६
तं तं मृणालं घनपंकमृत्तु निविडकर्दममृत्तिकान्तःपांसुमर्त्त्यास्तु शरीरधारिणीषु त्र्यकीर्त्तिषु अयशःसु
निमग्नं किमु नाक्त अपितु ताभ्यां जितत्वाद्देववं विधमास्त। अयशस्तःश्यामत्वान्मृडुपंकत्वं। अतिकोमलं मृणा
लं तं तु रहितं भवति। अन्योपि केन विजितोऽनिरूपायःस्तन्नकीर्त्तिषु निमज्जतिच्छति। कोमलमपि मृणालं भैमी
भुजसदृशं नेति भावः। स्वत्वं नुसस्वनाग्रे पेस्वत्रं तंलु व्यवस्थयो नितिविश्वः। शुभंयुःमलत्वेहं शुभमोर्युस। ॥६८॥
श्लोकत्रयेण पाणिं वर्णयति। रज्यदिति। अशोप्रत्यग्रदृश्यास्मरस्य पंचशरीरज्यंतः स्वयमेव रक्ताभवंतो।

स-१
नै-टी-
२१

नखायस्य अंगुलीनां पंचकस्य मिषाद्व्याजात् त्रियायां भैम्याः करे अस्ति। किंभूतेः रक्तत्वाद्धिंगुलें हिंगु
लेन रक्तेः कृत्वा नूतनं जनितं यज्जूर्णं इषुधिस्तस्त इषुधेः किंभूता पंचशरी हेमाः सुवर्णमयाः एके श्रेष्ठाः पुंखामु
खानि यस्याः सा तथाविशुद्धानि रुंजूनि पद्मवर्णानि ये पर्याया यस्याः सा मदनस्य पुष्पायुधत्वादिषु
पि४ धिः पुष्पमया। तत्र पुष्पं सामान्याद्रक्तपद्ममेवाइषुधिश्च हिंगुलेन रंजिते। करस्य इषुधित्वं पंचांगुली
नां पंचवाणीत्वं। रक्तनखानां वसुवर्णपुंखत्वं। उभयोरपि विशुद्धपर्वत्वं। अत्युत्तमं वसुवर्णं रक्तं भ
वति। भैमीकरांगुलिदर्शनात् कामप्रादुर्भावो भवतीति। प्रतिपाणिवर्णाने पंचशरत्वं। हिंगुलेनेति रक्त
मित्यर्थः। पंचशरी समाहारः। हि गौड़ी पू॥ ७१॥ अस्या इति। यः पल्लवः अस्याः करस्य ईनस्य पाणिस्य
द्वितीयागर्धनं अभिलाषस्तेन रुद्धिराधिक्यं यस्य यद्वा स्पर्द्धनेन गर्धिः रुद्धिरभिलाषसमृद्धिर्यस्य भैमीपा
णिभ्यां तुल्योऽहमिति विलेपश्च एवंविधः सतु बालत्वं नवीनत्वं आपत्स्य खलु। यस्मान्नवीनस्य वतस्य र
क्तत्वात् पाणिसाम्यार्हत्वात् दर्पश्च बालत्वमहत्त्वं प्राप्तापाप्यापेक्षयाधिक्येन भैमीपाणिनामसहस्पर्द्ध
मानत्वात्। अपरस्यं पदोलवः पल्लवः वरणावयवः पाणिनासहयदास्य द्धेते तदासमर्खवएव॥ २१

पाणौ रूढत्वात्तस्य चातिनिकृष्टत्वादित्यर्थः। सपल्लवः भूयः पुनरपि अधरसाम्यगर्वेणाद्य तुल्याहमि
ति गर्वं कुर्वन् प्रकृष्टोऽपि बालः अतिनूतनः कथं वा नास्तु अपि तु तादृश एव भवतु अधरमखर्वः कथं नास्त्वा
यः पाणिसाम्यं न लेभे स पाणपेष्टयातिरस्कार्यः अधरस्य साम्यमिच्छन् प्रवालः प्रकृष्टोऽप्यखर्वः कथं नापि तु भा ३
अखर्वतर इत्यर्थः। नामेत्युपहासे। नवपल्लवादप्यतिरिक्तो भैमीकर इति भावः। अधरवर्णनं प्रासंगिकं।
मूर्खेऽर्भकेऽपि बालः स्यादित्यमरः॥ ७२॥ अस्येति। धाताऽस्यां हरिणेक्षणायां भैम्यां विषये हस्तलेखीकृ
तया लिखितया ऽभ्यस्तया तया सरोजसृष्ट्या कृत्वा इति आह किं पूर्वोक्तं अत्र इति किं। इति किंहेतोर्नेमि
अस्य भवत्करस्य वृत्त्यायोरे वसर्गाय निर्माणाय सरोजसृष्टिर्मम हस्तलेखोऽभ्यासो भूदिति। हस्तयोः
कमलादप्यतिरमणीयत्वं लक्षणं भक्तेरखजान्यकमलवत्त्वं च स्तवितं अन्योऽपि शिल्पी पूर्वं हस्तलेखं
करोति पश्चात्सुन्दरतरं वस्तु निर्माति। ७३॥ षड्भिः सालंकारो कुचौ वर्णयति। किमिति॥ अभितः पार्श्वद्व
ये दृश्या दर्शनयोग्या रमणीया मम नर्मदाया दर्शनमात्रेण सुखदाया अस्या भैम्याः सेयं वाहुलता
नृपा मृणाली किमिति संभावना। नर्मदायां नद्यास्तटद्वयेऽपि मृणाली दृश्या भवति। तद्वयमपि नर्मदा।

स॰ ७

नै॰टी॰ ततश्चैतदीयाबाहुवल्ल्यपि मृणालीति संभाव्यते। अस्याः कुचौ अन्तरीपद्वीपं किमुन्नतस्य तनुः उन्नम

२२ न्नतनुः। किं भूतायाः स्मरोष्मणा तारुण्यतेजसा हृत्वा शुष्यत्तरं अतितरां विनश्यद्वस्य बाल्यमेव वारि

त्यक्तस्य जलयस्य। बाल्यनाशात्तारुण्ये हमा द्वीपतुल्यावत्तुल्यौ कुचौ अस्या इति भावः। जलशा

षान्नर्मदायां द्वीपयोरुन्मज्जनं युक्तं। बाहुलतेति शिष्टप्रयोगः। आपः स्त्रीभूम्नि वा वारीत्यमरः। अन्तरीप

द्वोतरुपसर्गेभ्योऽप ईत्। ऊ कुरूदितिसमासांतः॥ १४॥ तालमिति। तालफले द्विविधं पतितमपतितं च॥

तालं कर्तृ एतौ कुशांग्या भैम्याः कुचौ अनुकर्तुं प्रभु समर्थं स्यात्। यतः पतितम्यौ भैमे कुचावनुकर्तुं न

तावत्प्रभु समर्थं। यतः उच्छूनेन परस्परसंश्लेषाद्भ्रमेन न मुस्थैः निरंतरत्वेन सुंदरावित्यर्थः। तस्यप

तितत्वान्नयोरुन्नतत्वात्साम्यं न युज्यत इत्यर्थः। अन्यदपि पातित्यदोषयुक्तोऽन्यं सुहृत्तिं न समीकर्तुं

न शक्तो स्येवेत्यर्थः। द्वितीयस्यापतितस्याप्यसामर्थ्यमाह। परमिति प्रायेण माहात्म्यं मपत्व परमन्य

मुच्चैस्तालवृन्तं आश्रित्य तुंगमपि कुचौ समीकर्तुमसमर्थो यतः कुचौ स्वत एव परानपेक्षमेव तुंगौ

उच्चतरौ। स्वतस्तुंगस्य पराश्रयेणैव तुंगस्य कुतः साम्यं। तालफलादप्यपतिताद्वृत्तोउच्चतरौ रौ च भै २२

भीकुचावितिभावः ।७०। पाल्यत इति । एतस्या भैम्याः कुचस्पर्द्धितया स्तनस्पर्द्धया ख्यातस्य प्रसिद्ध घट स्य स्य न्यायशा
स्त्रादिषु यत्कृतकं तदनित्यं यथा घट इति यन्नित्यं न तदकृतकमपि न यथा घट इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां निदर्शन
त्वं दृष्टांतत्वमजनिजातं । प्रसिद्धस्य हि दृष्टांतत्वं । अन्योप्यप्रसिद्धः प्रसिद्धस्पर्द्धया ख्यातो भवतिमतिः । कारिका
री अलिंजरादिकारी च तस्मात् शिल्पात् भैमीकुचस्पर्द्धिघटनिर्माणादेव प्रसिद्धं नाम यस्यैवंविधः सन् कुंभका
रो जनि जातः । मणिकादिकारित्वात् कुंभकारस्य कुंभकारत्वप्रसिद्धिर्न । किंतु भैमीस्तनस्पर्द्धया ख्यातस्य कुं
भस्य निर्माणात्कुंभकारत्वप्रसिद्धिः । नान्यकिंचित्कारत्वं । वरं विरोधोपि समं महात्मभिरिति भारविवचनात् ।
कुंभपरिमाणावेतत्कुचाविति भावः । अलिंजरः स्यान्मणिक इत्यमरः ।७१। गुच्छेति । माणिक्यमयहारस्य
रोहितश्रीः लोहिताकांतिः विदर्भसुभ्रूपयोधरे भैमीकुचे रोहति प्रादुर्भवति । किंभूते गुच्छो हारविशेषस्त्राल
यः आश्रयो येषां तानि स्वच्छतमानि निर्मलतराणि उदविंदुवृंदवत् जलविंदुसमूहवत् आभायते या तानि
मुक्ताफलानि सितः फेनिलः फेनयुक्त इवाह्वलत्तरंगः कामध्योयस्याः मुक्ताहारमाणिक्यहाराभ्यां भैमीकुचौ शो
भेते इति भावः । अथ च पयोधरे मेघे रोहितश्रीः ऋजुशक्रधनुः शोभा प्रादुर्भवतीति उक्तिः । हारभेदा यष्टिभेदा

स-१
नैषधी-
२३

गुच्छगुच्छार्द्धगोस्तना॥ इंद्रायुधं शक्रधनुस्तदेव स्त्रजुरोहितं॥ रोहितो लोहितो रक्तः इत्यमरः॥ फेनिलः मत्व
र्थ फेनादिलश्चेति इलच्॥११॥ निःशंकेति॥ पदेतन्मुखं वश्यस्या भैम्या आयं इंदुर्विंब एव उदरीतः॥ किंभूतः निःशं
कं यथा तथा बलात्कारेण संकोचिता निनिमीलिता निश्रयपवर्जितानि कमलानि येना मिदं मुखं न किंतु वं
द्रायमित्यर्थः॥ वंद्रेण हि कमलानि संकोच्यंते॥ मुखेनैक घास्मं कुचितकमलएवे तेन तु कुचावित्यर्थः॥ तथा
प्युदितेपि चंद्रे सत्तनल स्तनांको कयुग्मं चक्रवाक युग्मं कर्तृ स्तोकमपि अल्पमपि विप्रयोगं वियोगं नांवति
न प्राप्नोति मिलितमेव यतिष्ठतीति चित्रं आश्चर्यं। चक्रवाकयुग्मं चंद्रोदये वियोगं प्राप्नोति कुचलक्षणं ने
त्याश्चर्यं। चक्रवाक कमलकलिकाकाराव तिसंश्लिष्टेनैव तत्कुचावितिभावः॥१८॥ आभ्यामिति। आभ्यां प्रत्यक्षद
श्याभ्यां कुचाभ्यां इभकुंभयोः श्रीसोभा संपद्बलात् आदीयते गृह्यते इहकुंभश्रियोत्र दर्शनादित्यर्थः॥ ताभ्यामि
भकुंभाभ्यामनयोः कुचयोः त्रासेनादीयते। कुतो ज्ञातमित्यत आह। यद्यत्तस्माद् ताविभकुंभौ भयेनार्थात्स्तन
सकाशादेव भीत्या गोपायितमौक्तिकौ। इमौ कुचौ तु प्रकटव्यक्तमुक्ता भरणौ प्रकटमुक्तालंकरणौ मुक्ताय
हाराभियभकुंभाभ्यां स्वमुक्ता गोपिता॥ इभकुंभाभ्यामप्यधिकं भैमीकुचौ रमणीयाविति भावः। अन्यापि भीता २३

स्वरत्नानि गोपायति निर्भयश्च प्रकटयति॥७९॥ करेति॥ कराग्रे जाग्रत् विद्यमानः शतकोटिर्वज्रो यस्य स इंद्रः ययोः
कुचयोरर्थी याचकः कुचमर्दनाभिलाषी॥ उन्मदिष्णु लक्षणया पक्वं सद्यः श्रीफलं बिल्वफलं कर्तवेघस्लीदृ
शौ कुचौ तुलयेत्स समीकुर्यात्तस्याभिलाषिय दिभ्वेव तदा तर्हिं तद्विल्वफलं अधुनावटीमपि लक्षणयास्तनला
वण्यलेशमपि लब्धुं न जातं नोत्पन्नं। रंभाघस्रस्सो विहाय इंद्रोप्यतयोरभिलाषी ताभ्यां अतिसुंदराभ्यां कुचाभ्यां
पक्वमपि बिल्वफलं तुल्यं कर्तुं नैवेदित्यर्थः। यथा उत्तमस्यार्द्धयानी वस्तेनावज्ञा तत्वात्कपर्दकमल्पमपि न ल
भ्यते तथाति तुच्छं जातमित्यर्थः। वज्र संख्याकमपि द्वाभ्यां समं नाभूदिति सर्वपदेन सूचितं॥ अथ वकराग्रेजाग्रतीः
शतंकोट्या इच्छसंख्या यस्य सो पियर्थोरर्थी ग्रहणाभिलाषी ताविमौ कुचौ सर्वलक्ष्मीफलं तुलाये तत्तदा उन्मदि
ष्णुत्वाद्वटीवराटिकामपि लब्धुं न जातं न योग्यमित्यर्थः। वटः कपर्दन्यग्रोधाइति विश्वः। स्त्रीस्यात्काचिन्मृणाल्या
दिर्विवक्षापचये यदीत्यमरसिंहवचनाद्ल्पावटोवटी॥ उन्मदिष्णिन्यत्राले हेश्रीतिर् ष्णुच्॥ ८०॥ स्तनेति। चंद नी
निनपंकिले अंर्द्रे चंदनयुक्ते स्याः स्तनावटे गंभीरे स्तनमध्ये जातस्य निष्यन्नस्य यावघुवमानसानां सर्वतरूण
तः करणानां स्खलनस्य पतनस्य हारावल्या रत्नानि तेषां मयूखधाराः किरणपरंपराः आकारः स्वरूपं यासां

तारखाः स्फुरंतिप्रतिभासंते। किरणपरंपरेयंनभवतिकिंतुएताः पतनेरखा एवेति। एवंभूतंस्तनमध्यंदृष्ट्वास्म
र्वेपिमुह्यंतीतितत्रस्खलनस्योक्तत्वात्तत्राल्पावकाशा इतिभावः। पंकिलेगर्त्तेलोकस्यपतनंतद्रेखाभ्योत्पद्यंते
अवटास्यात्खिलेगर्त्तेकूपेंकुहककत्रीविनीतिविश्वः। पंकिलः पिच्छादिः। यावंतोयुवानस्तावतामितियावद्युवं
साकल्येव्ययीभावः॥८१॥ वलीसहितमुदरंवर्णयति। त्रीणेनेति। मध्येपिअवलग्नेसतताविद्यमानेनत्रीणेन
कृशतरेणउदरेणयत्रवलिभ्यः त्रिवलिभ्यःसकाशादाक्रमेणंअभिनवंप्राप्यतेतत्सर्वांगशुद्धोसर्वांगानां
शुद्धिर्यस्याः एवंभूतायामिहास्यांभीमभुविभैम्यांचित्रंआश्चर्यंरूपंअनंगराज्यस्यकामराज्यस्यविजृंभितंवि
लसितंअद्भुततारुण्यवशात्सूक्ष्माणांवलीनामपतितत्वात्ताभिरतिकृशमुदरंनाक्रांतमित्यर्थः। अन्येनापि
त्रीणेनदुर्बलेनोन्नयाःसीमायांविद्यमानेनापिस्वाम्यमात्यादीनांसप्तांगानांशुद्धोसत्यामपिवलिष्ठेभ्योभयान
कायांभ्रमेणपराभवोनप्राप्यतेतत्दुर्लभस्यसप्तांगरहितस्यविलसितमाश्चर्यंरूपं। वलिनोसर्वांगशुद्धेर्विद्य
मानत्वात्त्वस्यचसर्वांगराहित्यात्सीम्निवर्त्तमानत्वाच्चबलवत्पराभवकारणस्यापितत्पराभवोनप्राप्तइत्याश्चर्य
मित्यर्थः। तथाभीमस्यभुविराज्येणअनंगस्यराज्यकथमन्यभूमावन्यराज्यभावासंभवात्॥ अथवभीमस्यमहादे 

तस्यभुविकामस्यराज्यमित्यप्याश्चर्यापरैश्वर्येहीतुमशक्यत्वादित्ति विषमायांभमोपराभवान प्राप्यतेत्रत्र वि
त्रमपितुनेतिकाकुक्ती॥५२॥मध्यंवर्णयतिवधाः इदमीयंएतदीयंमध्यंतन्नकृत्पातिकृशंकृत्वामध्यसंबे
धिनंकमनीयमंशंभागंयद्दियस्यातिसुंदरस्यमध्यांशस्यसंग्रहंहकृत्वातेनैवांशेनयौवनेकुचौकृतवानित्यर्थः॥
मध्योतिकृशस्तनौवातिसुंदराविति भावः॥५३॥रोमावलींवर्णयति।गौरीति।विधाताअस्यामध्येरोमावलील
क्षणंमेचकस्तंनीलस्तंभंइतीवविदधेकृतवानित्राइति किं।सुभगास्तेभाग्यवतीयमपिपत्याप्रियेणकृत्वा
कदाचित्अर्द्धतनुसमस्यांशरीरार्द्धस्फुरणंकर्त्तांकरिष्यति।कथंगौरिवपार्वतीईश्वरेण।अर्द्धतनुसमस्यांय
थाकृतवतीतथेयमपि।इयंरोमावलीनकिंतुअर्द्धशरीरघटनार्थंनीलंस्तंभंनिहितंइत्यर्थः।कर्त्तेति लु
ट॥५४॥पुनरपिसनाभिंरोमालींवर्णयति।रोमेति।मदृष्टिस्त्वम्मामम दर्शनवांछा रोमावलीलक्षणंम
तुंतुरोजलक्षणो कुंभेनागभीरेनाभिलक्षणेकूपेवासाघ प्राप्यतर्हिविरमेच्छाम्पतत्।यदिएषारोमावल्या
दीनांसिवखनवस्त्रेणोपांगुप्तिर्दर्शनेनस्यात्।बतखेदे।एवंतुनज्ञातमितिखेदः।अवच्छितानामेषांसुख
नदृष्टुशक्यत्वाद्दर्शनवांछाशाम्यत्वस्त्रावृतत्वात्तुनेत्यर्थः।अथवाऽनावृतदर्शनाद्विरागःआवृतदर्शना

॥ न्वनुरागवशात्पुनः२ दृष्टिस्तैववर्द्धतइत्यर्थः॥ रोमावल्योर्वस्त्रेणगोपनादेवितर्कितं॥ अथवेदार
कं कुंभोगंभीरं कूपं चप्राप्यतृष्णा पिपासा तदाशाम्यतिपद्येते ग्रामसिंवयेनलक्षणयारवड्गधारिपुरुषस
म्हेनरक्षणंनस्यात्॥ राजैकभोग्यः कूपः खड्गपाणिभीरक्ष्यतेः तोजलहरणासामर्थ्यीसद्भावेपिपिपासान
शाम्यतीति॥ अतिगंभीरनाभिरियमितिभावः॥ त.श्लेस्टहा पिपासेदकृत्यमरः॥ विरमेतरक्षा दूःपरिस्फारमद्र
तिपरम्भेपरा॥ ७०॥ उन्मूलितेति संयं नैमीमत्तस्यो द्विरदस्यावैधेग लन्महूजलस्यमरनरूपस्य द्विपस्य
वास्तव्यवसतिगृहमस्ति॥ किंभूताउन्मूलितमुत्पाटितं यदालानं बंधनस्तंभः तत्संवधियद्विलेगर्त्तःतद
नुतन्तुल्या अतिनिम्ना नाभिर्यस्याः सा तथा छिन्नं त्रुटितं स्खलत्पतितं शृंखलं तत्तुल्या रोमराजिर्यस्याः
तथाभूतस्याप्ययगजस्यशयनार्थंप्रवतनिर्मितवरंडवतउच्चकुचाउन्नतकुचा॥ इमामेवावलंब्यका
मोऽतिमत्तोजातइतिभावः॥ रोमावल्याः छिन्नत्वं वलीमध्यगतत्वात्॥ मुखैवाच मत्तस्यवसतिगृहमप्युक्तत्वाद्द
शोभवतिशृंखलेत्विषिसृत्यमरः॥ ७८॥ रोमेति॥ सरतिजानिवीरः रतिजाया सस्मरतिजानिः स्मरःसवासौ
वीरः स्मरस्तस्यैरीतदीयैः क्रमेणरोमावलिश्च मुखैवोचकुसुमालिवतइषोः शतमौवीचापेषुभिः कृत्वाजेत्रा २५

जेता लोकत्रयमपि जयतीत्यर्थः। एतच्चित्रं। किं नु तैस्तै रोमावलिभ्रूकुसुमैः मध्यललाटमूर्द्धव्याप्तैः परस्परासं
बद्धैः स्थास्नुभिरपि स्थितैरपि रोमावलीरूपाज्यां मध्ये भ्रूरूपं वापं ललाटमूर्द्धि कुसुमरूपान्वाणांश्च विद्धं
ते। एवं पृथक् स्थितैरपि लोकत्रयजयादाश्चर्यं। अन्यो हि धानुष्को मौर्वी धनुर्बाणैः संमिलितैरेव जयति
न तु पृथक् स्थितैर्नैकैकेन। अत्र तु विपरीतदर्शनादाश्चर्यं॥ प्रत्येकं भैमीरोमावलीभ्रूकुसुमदर्शनात्का
मप्रादुर्भावो भवतीति भावः॥ मल्लीति प्राण्यंगत्वादेकवद्भावः। स्थास्नुभिः ग्लाजिस्थश्च क्स्नुः। रतिजानिः जाय
यानिङ्॥८७॥ पुष्पाणि बाणाः कचमंडनानि भ्रुवौ धनुर्मौलिमलंकरिष्णु रोमावलिर्मध्यविभूषणं ज्या तथा
पि जेता रतिजानिरेतैस्त्रिभिस्त्रिलोकीं तरसापि व्याख्यातप्रायं॥८८॥ एकस्य पल्लीं वर्णयति। अस्या इति। अस्या
ग्रंथ्या निबद्धाः केशाः केशपाशस्तत्र मल्लीकदंबानि विकसितमल्लीपुष्पसमूहास्तेषां प्रतिबिंबस्य वेषा
त्व्याजात् एकस्य पल्लीलक्षणायां हाटकपट्टिकायां सुवर्णघटितपट्टिकायां इयं दृश्यमाना रजताक्ष
रारूप्यमय्यास्करा स्मरप्रशस्तिः कामयशःप्रशस्तिः। उत्तमस्य प्रशस्तिः सुवर्णपट्टिकायां रजताक्षरैर्लिख्य
ते। भैमीपृष्ठं सुवर्णपट्टिकारूपं तत्र केशग्रंथिषु निबद्धमल्लीपुष्पाणां प्रतिबिंबितत्वाद्रजताक्षरत्वं। वे

स॰ १

नै॰ स॰ टी॰ णीनिवद्धकेशपुष्पाणां पृष्ठप्रतिविंवासंभवाद्दृष्टिनिवद्धेत्युक्तं। सुवर्णपट्टिकातुल्या मदनजनिका वैमै

मीपृष्ठस्थलीतिभावः॥ खलु निश्चये॥ २८॥ श्लोकद्वयेन नितंवं वर्णयति। वक्रेणेति॥ मत्स्यकेतुः कामः पितुः श्री

२६ कृष्णस्य सुदर्शनेन चक्रेण युधि विश्वं जितं वीक्ष्य वस्त्राच्छादितवान् दुर्लभदर्शनेनामुना नितंवद्वयेन नितंव

रूपेण चक्रेणाहं च जगज्जिगीषति किं। किमिवार्थः। सुलभदर्शनेनापि तच्चक्रेण जगज्जितं मया तु दुर्लभदर्श

नेन सुदर्शनादधिकेन चक्रेण जेतव्यं। पुत्रेण पितुरपेक्षयाधिकेन भवितव्यमिति मनीषया कामेन कृतमि

त्यर्थः। कामजनको भैमीनितंव इतिभावः। जिगीषतिः सन्लिटोर्जेरिति कुत्वं॥ २९॥ वाला भैमी तारुण्यमूर्त्तिः

तारुण्यस्वरूपस्य तारुण्यकुलालस्य कुचकुंभकर्तुः। कुचकुंभकारस्य एतत्सहकारिचक्रं सहकारिकार

णं दंडं विभर्त्ति अहं शंके। एतत्किं। रोमावल्येव चक्रभ्रामकं दंडं। नितंवचक्रं पंचगुणवशीलादिलक्षणमेव गु कं

णो दोरकं वलाच्चरणरूपजलं च। कुंभकारस्यापि दंडचक्रजलदोरकलक्षणं सहकारिकारणं भवति। तारु

ण्यसत्यत्वानि प्रादुर्भूतानीति भावः॥ ३०॥ वरांगं वर्णयति। अंगेनेति। अस्याः केनापि अतिसौंदर्यादनिर्वच

नीयेनापूर्वशाम्यत्वात् सकटं व कुमयोग्येन अंगेनावयवेन नवलपत्रस्याश्वच्छस्य पत्रं विशेषराजं तुं गवेषणी २६

ते

तत्किमित्युच्यते। उक्तौ। ज्ञातमित्यत आह। न वेदेवं तर्हि इत्तरच्छदेभ्यः अन्यत्र तद्दलेभ्यः सकाशाद्विशेषा
दाधिक्यात्तस्य बलदलस्य कंपः। उक्तः। कस्मात्तु भये नाक्तं भवेत्तु। अन्यरक्तदलापेक्षया ऽस्य च्छददले भय
कंपो दृश्यते। तद्देनेन जे तुंगवेष्यते। आ कारेणास्य च्छददलतुल्यमस्यावरोगमित्यर्थः॥ ९१॥ पंचभिः श्लोकै र
त्नवर्णयति भ्रूरिति। अस्या भैम्याः भ्रू श्चित्रा ऽश्वर्येत्तरपालेखाविन्यासाय स्यात्। सात्र एव चित्रलेखाप्सरो
विशेषः। तथा ऽस्या नासा तिलात्तिलकुसुमाद्दृष्टपुत्तमा ऽतिरम्या ऽपवना सेवति लोत्तमा ऽप्सरोविशेषः।
तथा ऽस्या ऊरुः स्टष्टिश्च रंभा स्वयं कदली अथ च कुंजे स्वष्टिः रंभाप्सरो विशेषः। यद्यस्मात् ततस्तस्मादि
यमेकैव दृष्णासत्ती अनेकाप्सरसां प्रदत्ताणां जनितानितौ कौतुकानिश्चरयति जनयति। ताभ्योऽप्यस्या अ
तिसौंदर्यं दृष्टः कौतुहलं जनयतीत्यर्थः। एतद्रूरकदलीतुल्या वितिभावः। तिलादुत्तमेति पंचमी योग वि
भागात्समासः॥ ९२॥ रंभेति। रंभापि कदल्यपि आत्मनः प्रकांडे स्वस्पक्तं भं स्वेना त्मनानन्वयेनैव विद्रूयति स्वी
यत्वेन न जानाति किं। एतद्दुत्तरवन विद्रूयति किं। एतदीयत्वेन नं जाति किं। लोको न जानाति रंत्रापि न जा
नातीत्यपि शब्दार्थः। स्वं त्तं भैम्प्रा रत्वेन भैम्प्रारत्वस्वक्तं भलेनात्तासीत्किमित्युत्प्रेक्षा। उक्तो ज्ञातमित्यत्र आ

तं

स॰८

नै॰पू॰टी॰ २८ हृयनकारणेनानयोर्भैम्यूर्वोर्भैमत्तभैम्याहृएताविति तुच्छासारभास्वस्यात्मनएवापरिस्वैनैवपत्राणि
पत्रालंबनानिदद्ती सती जागर्त्ति। अन्योपि वा रिंप्रतिवादिनिपत्रालंबनं कुरुते। इयं स्वपरविवेकाभा
वात्परस्मिन्कर्त्तव्यमात्मन्येवकारोतीत्यर्थः। कदलीस्तंभोपरिदलानि भवंति कदलीगर्भस्तंभतुल्यावेतद्दृत्त
पो ४ इतिभावः विक्रुर्वतं करोतिति तत्करोतीति णिविमतुलोपः॥ ६३॥ विधायेति। कदलीइदमरूरुवास्तस्याऊरू
वद्वारुस्तत्तुल्यकीर्तिस्तदास्यात्तदाभवेत्यदिमर्द्दनमधश्चरं अवागंतं विधाय कृत्वा तयोभिः वोढ्
यणादिभिः कृत्वास्त्वस्वीयं असारभावं निःसारत्वं वेस्तुवेत्स्यजेत्तरत्तथावलीयः सार्वकालिकंजाड्यं शीतलत्वं
दन७ विनावैस्यानुयात्तदैवतदूरुतुल्याभवेत्। कदलीभैम्यूरुतुल्यकांतिर्यदिनेवक्ष्यति तदाभवेत्। एवंयदि
कदलीकुर्यात्ततदिदमस्रूरुवारूवारूःस्यान्नान्यथेत्यर्थः। ऊर्वोर्द्वर्धदिशस्य स्थूललाद्धोदेशस्यवर्त्तुलत्व
त्वात्ससारत्वाच्च कदल्याश्चैतस्माद्वैपरीत्यादिदमस्रूरुवारुत्वं न युज्यते। तथैतद्ग्वयोः शीतकालेसोष्म
त्वादुष्णकालेचशीतलत्वात्कदल्याश्चसर्वदाशीतलत्वादेतद्दृश्यारुत्वं न युज्यते तस्मात्तपसाकदल्या
एतदूरुवारुत्वंसाध्यं। अनुपमावेतद्रूरूइतिभावः। अन्योपिमर्द्दनमधोविधायतपसास्वीयमसार २८

त्वं मन्यविष्णुमूर्त्तिं वत्स्यति सको न्नमेनसमानो भवति। सुषीमः शिशिरो जड इत्यमरः। ५४ ऊर्वीति। तच्छ्याः ऊरुषकां
ड्लीकरणाभ्यासेन क्रियालज्जया कृत्वा स्वीयं मुखमस्तं पुष्करेण गोपायति न दर्शयति तत्र युक्तं॥ ५५॥ अ
स्यामिति। अहं अस्यां व्यासादिमुनीनामपि मोहं भ्रांतिमहेह तर्कयामि मुनयोप्येतामाश्रित्य पतितुं ईति। अप
वजितेंद्रियाणामप्यस्यां विषये सो हे मदन विकारं तर्कयामि इति प्येतयामोहिता इत्यर्थः। यस्मान्महान्
अतितापसः भृगुः कुचशैलशीली कुचपर्वतसेवी। मुनीनां पर्वताश्रयत्वात्पर्वतवुद्ध्यास्तनावाश्रयति
अपचकामपीडितश्चारुस्तुवावेतत्कुचौ मर्दयितुमिच्छति। अथ च भृगुस्तटः पर्वताश्रये एव वर्त्तते। कुच
योः पार्श्वभागस्तट तुल्य इत्यर्थः। शीलत्यमेव शैलं कुचयोः शैलं स्वभावं शीलयति अभ्यस्यतीति पर्व्वघापि
कुचस्वभावो नायातीत्यर्थः। मुखं नारदं आह्लादयतीति नारदाह्लादि न नारदाह्लादि अनारदाह्ला
दि एवं विधं न भवति किंतु नारदाह्लाद्येव। गानकलाभ्यासार्थं। नारदो मुखसेवां करोतीत्यर्थः। मदन
पीडितत्वाड्डुमुखं तु वनाभिलीषितं नारदमानंदयतीत्यर्थः मुखं नानाविधैर्द्वात्रिंशत्संख्याकैरदैर्दंतै
रानंदयत्यतिसुंदरमित्यर्थः। महाभारतस्य सर्गनिर्माता योगपः समर्थः व्यासः श्रितावृत्तये नैवं विधः केद

स.८

नै.सु.टी. लीलं भ्रष्टा यावुरुस्था एतद्दूरूत्रा श्रित्य तिष्ठति। अथ च कामपीडितं चोरू तद्दूरूसमालिंग्य वर्त्तते इत्यर्थः महती
२७ भा दीप्तिर्यस्य रतं सुरतं तस्य सर्गो निर्माणं तत्र योग्यः स्तनौ तु कर्मधारयः इति वा एवं विधो व्यासो विस्तारः श्रितावू
रू येन। अति विशाला वूरू इति भावः। मृदुः श्लक्ष्णे पश्चात्ते च जमदग्नेः पिनाकिनो व्यासो मुनोस्याद्विस्तारे इति
विश्वः॥४६॥ जंघ वर्णयति। क्रमेति। अस्या अधिजंघे जंघयो। विद्यमाना क्रमोन्नता पीवरता वेशाह क्रम निर्मता
पीनता उक्तस्याधिरूढ चद्धि प्रकारं विदुः। श्रीकिं जानाति किं। इक्षो यथा मूलभागे स्थूलो ऽग्रभागे च स्थूलस्त
थैयं जंघयोः क्रमेणोन्नता पीनता। ऊर्द्धभागे इक्षो यथा भारवान् भवति तथैयं पीनतापीत्यर्थः। अथ च रूस्ता
धिरूढाख्यमालिंगनं विशेषं जानाति किं। तथा भ्रमीभंगीभिर्भ्रमण कारवेष्टन विच्छित्तिभिः कृत्वा आरू
तमंगं येनेवं विधमस्या वासो दुकूलमपि लत्ता यावेष्टितके प्रवीणं कुशलं। यथा लता भ्रमी भंगीभिर्वृक्षं
वेष्टयति तथैव दुकूलमप्यंगं वेष्टयतीति भावः। वाकुंभ्यां कंठमालिंग्य कामिनी कांत उच्छ्रिते। अंकमारोह
तितस्पष्ट त्वा रूढः स उच्यते। उपविष्टं प्रियं कांता सुत्ता वेष्टयते यदि। तद्वृत्ता वेष्टितं ज्ञेयं कामानुभव वेदिभिः राम
अधिजंघे विभक्त्यार्थे व्ययीभावः॥४७॥ गुल्फौ वर्णयति। अरूंधतीति। अरूंधती वसिष्ठपत्नी काम पुरंध्रिर २७

तिः लक्ष्मीः जंभद्विषद्दाराः इंद्राणी नवसंख्याकाश्चेविकाश्च ब्राह्म्याद्याः सप्त गौरी सरस्वतीति ह्येतासां त्र
योदशानां पूरणी चतुर्दशी येयं यस्मात्तेन तस्मादिहास्यां अदृश्यस्य वस्तुनः सिद्धिरदृश्यता सा उच्यते तेन यु
क्तेव गुल्फक्षयेनाशाप्राप्ता। अत्र धन्यादिवदियमति सुंदरी पतिव्रता च तस्मादस्या निमग्नगुल्फत्वं नाम सामु
द्रिकं लक्षणं युक्तमेवेति भावः। यस्मादस्या अदृश्यसिद्धिर्लब्धा तस्मादियमरुंधत्यादीनां चतुर्दशी समुचि
तेति वा संबंधः। आगमे चतुर्दश्या अदृश्यत्वसिद्धिर्भवतीत्युक्तमित्यर्थः। चतुर्दशानां पूरणी पूरणार्थे इसे
रव्यादित्वात्तमट्। टित्वान्ङीप्॥ ८०॥ पद्भ्यां श्लोकेः पादौ वर्णयति। अस्या इति। चारुतया सौंदर्येणाढ्चाम
होत्ता तुत्तमोऽस्याः पदे। अपस्य यसो त्वं अल्पत्वमेतस्य सुंदरस्य दापेक्ष्यास्वस्य पदस्य लवता ह्कसोद
र्या भावादित्यर्थः। तस्मात्तलव भाव भाजः प्रदेशा भाले शशरूपत्वं भजतः। महीरुहाणां प्रवालस्य बालकिस
लयस्य पल्लव इति शब्दस्तस्य लब्धिः लाभः जाता इति वयं जानीमहे। पदो लवं भेभ्या श्चरणस्ते वं धील
वालेशो यस्य पदे लवस्य रूपो वा यमिति पल्लवशब्दः। प्रवालशब्दस्य पल्लवशब्दप्राप्तिरनेन प्रकारेण जाते
त्यर्थः। प्रवलांदस्य प्रविकं रमणीयो च वर्णाविति भावः। लब्धिरिति। क्तिन्नावादिभ्य इति क्तिन्॥ ८१॥ जगद्धिता॥

स॰८

नै॰सू॰टी॰ २९

॰ एतया सुदृश्य दृशा प्राप्तसौन्दर्यगर्वीत्र जगद्वधूमूर्द्धसु लोकत्रयसुन्दरीशिरःसु पदारविन्दं यद्यस्मादधायि
दन्तौ। तत्पदारविन्दद्वयं तेषु मूर्द्धसु संइंयम्रिंइरं तस्य परागस्तेषां रागैर्लौहित्यैः कृत्वा प्रवालात्पद्मवादि
द्रुमाद्या प्रबलमधिकमरुणामारक्तं जातं ध्रुवमुत्प्रेक्षे। नेमीश्वरणावत्यरुणाविति भावः॥१०॥ रूपेति॥
श्रीलक्ष्मीः शोभाविधेर्ब्रह्मणः सकाशाद्भूम्या ॰ परं स्यानं स्वरूपत्वेनाधिकां वा चरणी तस्मया वतेस्माय
ता सर्वैः स्त्रीगुणैः कृत्वा श्रियं जयेत्याः। अतएव किं भूता रूपाक्रोधेनारुणा। सत्र ह्या प्रवं निश्चितं तो श्रि
यमछलयत प्रतारितवञ्चायतो यस्मात्तस्मादरुणाऽतिरक्तासा श्रीः एतत्पदभाग्नेमीश्वरणासेविनी विभाति
शोभते यद्वा भृशारूणेति पदविशेषणत्वेनैकं पदं पदपरशाद्बलेन नेमीश्वरणं दत्तवान्स्वरूपादि। शत्रु
णा जिता न्यापि देश्वतां प्रसन्नीकृत्य तत्पदं याचते। नेमीश्वरणशोभा लोकोत्तरेति भावः॥११॥ यानेनेति॥
तच्चापाः पादा हुराजौ श्रेष्ठकमलतुल्यौ चरणौ कतरस्य राज्ञः कस्य नृपस्य प्रणायकलहे नमस्कारार्पणेत
न नम्रेणा मूर्ध्ना प्रयोऽस्पनस्वमातान्मानं स्मृषयितुं आत्मसेवाकारयितुं इच्छु अभिलाषुकौ इति न जाने। किं राम॰
भूतौ यानेन गमनेन कृत्वा जितो दंतिनाथो हस्तिश्रेष्ठो याभ्यां तौ। तथा परिस्फुरद्बहुरमणीयः पार्ष्णिश्चरणापश्चा २९

श्री२

ह्नागोययोक्तो॥ एतादृशग्रहस्तन्नपः केनराज्ञा कृतमितिनजानइत्यर्थः।गजगमनेयमितिभावः।भैमीवरणे वब
राजानौयानेनविजययात्रयाजितोगजपतिर्गौडेश्वरोयाभ्यांतौ तथापरिभ्रुद्धः पार्ष्णिग्राहोययोरेवंभूतौ सं
तौ कस्यराज्ञः भीतत्वान्नमस्कारार्थंनम्रेणशिरसास्वसेवां कारयितुमिच्छ नजाने।अन्योप्येवंविधोराजाग्र
हमंत्रत्वास्वसेवांकेनकारयिष्यतीतिनज्ञायतेतेनचप्रसिद्धेनोर्जितेनमम स्त्री।नजानइतिना।अन्यत्सर्वं
वत्तद्दतिथा।३॥ करोति।स्वस्यात्मनः अखिलंसमग्रंयत्तुल्यंपाशनीलोत्पलादितस्पेजेदुर्नेत्रस्यकर्णाद
कर्णः अक्षिनेत्रंदंतश्छदश्च ओष्ठः वाहुः पाणिः पादश्चरणः एतेषांसमाहारः तदादिर्यस्यआदिशब्दात्स्वा श्वा
देशप्रत्येकमवयवस्यद्वयतामिमानात्मस्तदृशं सुंदरमन्यन्नास्तीति अहमेवैकंसुंदरः रमितित्रदेत
गर्वाद्दुद्वेगभाक्क्रोधयुक्तः वेधाइहैवास्यां भैम्यामेवद्वितीयंद्वयोः पूरणं कर्णं द्विकृतवान्। हि कर्णाद
यः एवंगर्वयेत्कुरूपतर्हिभवद्गर्वशांत्यर्थंभवत्सदृशमन्यमस्यामेव करिष्यामीति द्वितीयंकर्णं द्विकृत
वान्इत्यर्थः अतिक्रुद्धो हितद्दर्पशांतयेतत्रैवप्रतिद्वंद्विनंरचयति।भैमीकर्णौ नेमीकर्ण इव नान्येन तुल्यः
एवंनेत्रादावपिज्ञातव्यं।कर्णौ इत्यादौ आप्यंगत्वादेकवद्भावः। स्वाखिलेति भाषितपुस्के॥१०३॥तुघा

स॰ ६

नै॰टी॰ ३० रत्ति॥ विधातुः इह एषु पं वस्तु आस्यं अंह्री कैरोव एतेषु भैमी वदनवरणा द्वंद्व पाणि द्वंद्वेषु विषये अभिख्या
भिक्षाशोभा याच्ञा माधुकरी सदृशायति भिक्षातुल्या भवतीति शेषः॥ किंभूतस्य विधातुः तुषारेण हिमेन
निःशेषितं आत्यंतिकं विनाशितं अंबुजसर्गं कमलसृष्टिं अधुनेदानीं पुनर्विधातुकामस्य निर्मातुकामस्य
भि ४ भिक्षा हि गृहगृह पंचकए व भवति। मधुकरोप्यनेकानि पुष्पाणि मधुयाचिवास्वादरभरणं करोति। तत्संबं
म ५ धित्वान्माधुकरी। कैलोन्यतद्दनादितुल्या निनेति भावः॥ आस्यादीनां प्रत्येकं द्वंद्वेपि पंचस्वित्वेन नसं
ख्यापरिगणनादधिकरणो तावत्त्वेवैत्पकवद्भावाभावः॥१०४॥ अंगुलीर्वर्णयति॥ स्मरार्त्तान्नृपाः इमेप
दाब्जे भैमी चरणकमलेकामिन्हतेशर णोरक्षके अंबेवक्तुं कामादस्माद्विन्दतं युवासितिवदंतः यावद्गणना
घावत्संख्याकादिगंतात्सकाशाद्व्यंतिसमागमिष्यंति। विधिनापि तावत्पत्तावत्संख्याकारेखा एवात्र
चरणद्वंद्वे स्टष्ण निर्मिताः। एता अंगुलयो दशदिगंतानामपि दशसंख्याचादशभ्योपि दिग्भ्यः कामार्त्तान्
पाः आगमिष्यंतीति सूचनार्थं ब्रह्मणा दशरेखा एव निर्मिताः। रेखा इति पाठे अंगुलयो न भवंति किंतु
रेखा एवेत्यन्वयः॥ यावद्गणनाता। इत्यच्ययी भावः पंचम्या इति वचनाद्न्मभावाभावः॥१०५॥ नखानेव ३०

र्णयति ॥ प्रियेति। अन्यथा ऽस्यं देहः एतस्याः पदच्छद्मना चरणव्याजेन सरागपद्मसौभाग्यं रक्तोत्पलसौ
भाग्यं तस्य भाग्यलाभः कथं स्यात्। दशसंख्यत्वमीसमीचीनावयस्यत्वेन च विनैतच्चरणसेवा न लभ्यते। येन नत
वल्लिखात्तस्मादस्य साधु दशत्वं कृतमिति ज्ञायत इत्यर्थः। चंद्रपद्मयोर्विरोधाच्चंद्रोदये कमलस्य संको
चात्समीचीनावस्तत्वेन विना रक्तोत्पलसंबंधश्चंद्रस्य न युज्यते न सत्वं जातस्तस्य च रक्तत्वं लब्धं तस्मादे
तदनुमीयत इत्यर्थः। अन्योपि साधुदशत्वेनाप्राप्यमपि प्राप्नोति। दशापि वाणेन खाश्चंद्र इत्यादि इति
भावः॥ ६॥ अंगुष्ठनखौ च पुनः ष्टष्टस्के नव र्णयति॥ यशइति। या भैमी यशःकीर्त्तिःपदा अंगुष्ठनखौ मुखे
दुंदुत इंदुं पूर्णोडुवत्तुष्ठयं षोडशकलत्वं द्वंद्व वर्तुष्टयं विभर्त्ति तस्यां अस्यां तु श्रुत्विभैम्यां चतुरधिकाष
ष्टिःकलाः कथं नामवासंनो पैतु अपि तु प्राप्नोतीति युक्तमेतत्। षोडशकलत्वं द्वंद्वचतुष्टयधारणात्षो
डशकलाश्चतुर्गुणिताश्चतुःषष्टिर्भवंतीति युक्तमित्यर्थः। गीतवाद्यादिकलाप्रवीणेयमित्यर्थः॥
कलेति जात्येकवचनं। कलानां चतुःषष्टिरिति वा। कला इति पाठे कलाः स्वपाचतुःषष्टिरिति॥ १०७॥ च

वर्णयितुमशक्यमिति निगमयति॥ स्त्रैणेति॥ विधिर्नैव यं तावदादौ अतिविश्वा जितत्रैलोक्या स्त्रैणे:
ति सुंदरी स्त्रीकृतेत्यर्थः। अनंतरं यौवनेन तस्याप्यति विश्वसर्गस्यापि विधेर्या उपनिता शैशवसौंदर्यापे
क्षया धिकं सौंदर्यं प्रापिता। तारुण्यपतिसौंदर्यं भवति। ततोप्यनंतरं मनोभुवा कामेनैव दग्धत्वं सर्वव्या
पारत्वात्तुरीय अध्याप्यशिक्षयित्वा वाक्पथस्य पारं परतीरमेवापिना प्रापिता। वर्णयितुमशक्यत्वा
द्वागगोचर इत्यर्थः। अपचविद्या पारं प्रापितेत्यर्थः। मदनवशा रतिचतुरेयमित्यर्थः। अन्योपि प्र
ज्ञोध्यापितः सन्वाङ्मयस्य पारं प्राप्नोति॥१०८॥ तीति॥ स धराधिपः नलः सखीभिर्वृता भीमजा तस्या न
यनविषयीभावेन नयनगोचरत्वेनाचमभिलाषं दधार इदानीमात्मानं सखीसहितभैम्यै दर्शयिष्या
मीति तस्य बुद्धिरुत्पन्नेत्यर्थः। प्रकटो जात इति भावः। इंद्रवदानात् सखीसहितैव भैम्याङ्गस्थाने
न्यनकेन विश्वस्तेत्यभिप्रायः स्वचितः किं कुर्वन् इति पूर्वोक्तप्रकारेण चिकुरादारभ्य केशपाशमारभ्य
नखावधि नखपर्यंतं हरिणाक्षमणीवत्रैत्रयस्यास्तामनंगभैमीं वर्णयन्। तया वित्रां बुधौ अद्भुतसौंद

र्यद्दर्शनाद्वाष्पसमुद्गतरत्नवमानमेतत्तरमानसंयस्यसःसाश्चर्यः भैमीदर्शनाद्वहृदयस्यभरतोनपरि
पूरतोनोद्वेलः वेलोमर्यादांतीरंचातिक्रांतोऽतिवहलआनंदोयस्यसः॥ उद्वेलावनानंदस्यसमुद्गत्वंस्ववि
ता अन्यदप्युदकं गंभीरस्यीनंपरिपूर्यवहिर्निगच्छति आरभ्यार्थयोगेपीतिकेविदितिचुकुरादितिपं
चमी॥१०९॥ ॥श्रीहर्षमिति॥ गौडोर्वीशकुलस्य गौडदेशनृपालवंशस्य प्रशस्तिर्वर्णनातस्याभव
त्तिः रचनातस्यां भ्रातरि एव कर्त्रे कृत्वा तस्याप्ययं नरवितत्यर्थः वीरसेनचरितेयाकृणि महाकाव्येऽयं
सप्तमः सर्गोगमत्समाप्तिं प्राप्तः॥ भ्रातरीति भाषितपुंस्कं॥ ॥ इतिश्रीमन्नरसिंहपंडितात्मजनारायणा
कृतनैषधीयप्रकाशेसप्तमः सर्गः॥ ॥श्रीदुर्गादेव्यैनमः॥ श्रीवीतरागुप्तसहाय॥ ॥रामकृष्ण॥